

Hymnologi

Nordisk tidsskrift

udgivet af Salmehistorisk Selskab & Nordhymn

Finsk salmesang

38. årgang, nr. 3, september 2009

OVE PAULSEN

Hoffmannsvej 20 III tv

DK-8220 Brabrand

Tlf. +45 26 21 19 43

Mail: paulsenove@gmail.com

3

Redaktør:

Ove Paulsen (ansvarshavende)

Redaktørens referencegruppe:

Steffen Arndal (litteratur),
Peter Balslev-Clausen (Københavns Universitet),
Ole Brinthe (musik), Birgitte Ebert (musik),
Eberhard Harbsmeier (sekretariat),
Jørgen Kjærgaard (teologi), Jens Lyster (teologi),
Kirsten Nielsen (Aarhus Universitet),
Inger Selander (litteratur).

Nordisk referencegruppe:

Anna Maria Böckerman-Peitsalo (FI),
Anna Jönsson Evertsson (SE),
David Scott Hammes (NO),
Einar Sigurbjörnsson (IS), Erkki Tuppurainen (FI)

Sekretariat:

Helle Sangild Qvist

Layout & tilrettelægning:

Christian Hebell Paulsen

Tryk:

Special-Trykkeriet Viborg a/s
www.special-trykkeriet.dk

Abonnement = medlemskab af
Salmehistorisk Selskab:

275,- kr. pr. år (4 numre à ca. 50 sider), samt bestilling af gl.numre:

Henvendelse til

Teologisk Pædagogisk Center, Kirkeallé 2,

DK-6240 Løgumkloster.

Tlf.: (+45) 74 74 32 13. Mail: tpc@km.dk

Henvendelse til redaktøren:

Hoffmannsvej 20, 3. tv., DK-8220 Brabrand,

tf. (+45) 26 21 19 43,

mail: paulsenove@gmail.com

Krav til indsendte manuskripter via mail:

Manus sendes som Word-fil - UDEN spalteopsætning, HTML-koder, margener,
o.s.v.

Billeder skal sendes som enten JPEG(.jpg), TIFF

(.tif) eller PSD(.psd) i en høj opløsning.

Bemærk: Disketter modtages ikke!

©Hymnologi 2009

ISSN 1901-5976

Forord

Dette hefte beskæftiger sig, som titlen lader ane, hovedsagelig med finsk salmesang, og vi går fra salmesangens begyndelse og frem til moderne tider. Det er det finske gudstjenestesprog, der er i fokus, men for at udbrede kendskabet til den finske salmesang har Anna Maria Böckerman, der er min gode med-redaktør på dette hefte, udarbejdet en bearbejdet oversættelse af Pekka Kivekäs artikel om "Talvisodan virsikirja" og en oversættelse af Reijo Pajamos artikel om de finsksprogede salmebøger. Hun har kunnet trække på Karl-Johan (Jocke) Hansson, som både er en god ven i nøden og en stor kender af det svenske og det finske sprog.

Det lykkedes os også at få Håkan Möllers foredrag *Jesper Swedberg och färfägan* med, og således få afsluttet *Psalm, identitet och samhälle* fra sidste nummer. Hermed får vi også en ekstra belysning af den tid, hvor Svenska Psalmboken udkom både på svensk og finsk.

Jeg bryder to principper, idet jeg har ladet Suvi-Päivi Koskis artikel om receptionen af Freylinghausens sangbog i Sverige, Finland og Estland bevare sin tyske sprogform, men for

det første var den så helstøbt i sin tyske form, at en oversættelse ville gøre den til et ringere skrift, for det andet nødvendiggør en indgående beskæftigelse med disse forhold, at man kan læse tysk. Det andet princip jeg bryder er, at jeg har delt hendes artikel. En anden del af cirka samme længde venter læseren i næste nummer.

Jeg skal her beklage, at den overskrift, redaktionen havde givet Kirsten Nielsens anmeldelse af Inger Selanders *När tron blir sång* i nr. 2 fik et n for meget med og blev til *När tro(n)en bliver til sang*. Tænk, hvad sådan et lille n kan afstedkomme.

Af de mere positive træk kan nævnes, at svenske abonnenter i fremtiden kan betale via Karin Karlsson, hvorved udgifterne ved pengeoverførslen til Danmark mindskes betragteligt. Mail til Karin på karin.karlsson@alingkyrk.nu eller karinvkarlsson@hotmail.com og aftal.

Lektor Jørgen Kjærgaard har afløst førsteamanuensis Sigvald Tveit som Nordens repræsentant i Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologies *Vorstand* ved en *Tagung* i Polen for en måneds tid siden. ☞

fortsættes på næste side!

Pekka Kivekäs: Vinterkriget och det utvalda folket
starter på side 93. —————>

91

Omslag: præstegården ved Sankt Marie kyrka i Röntämäki stadsdel i Åbo og Carl Ludwig Engels universitetsbygning på Senatstorget i Helsingfors. Foto: OP oktober 2000 og august 1993. Mere om Anna Maria Böckerman se 35. årgang nr. 3, oktober 2006, om Margrét Eggertsdóttir se 35. årgang nr. 2, september 2006, om Peter E. Nissen se 37. årgang nr. 1, april 2008.

Gamle numre af Hymnologi sælges enkeltvis for 20,-- DKK + forsendelse. En hel årgang sælges for 100,-- DKK inkl. forsendelse. Henvendelse til TPC, se kolofonen.

Brabrand, 27. august 2009
Ove Paulsen

av Pekka Kivekäs

Vinterkriget och det utvalda folket

”Vinterkrigets psalmbok” - bearbejdet oversættelse ved Anna Maria Böckerman

Omedelbart efter vinterkrigets slut utkom poesi och litteratur i Finland med ett alldeles speciellt tema. Den idealistiskt forsterländska ultrahögern, författaren och litteraturforskaren *Eino Railo* utgav år 1944 en roman som handlade om vinterkriget. Dess titel beskriver detta ovannämnda tema: *Valittu kansa ja huvattu maa. Kertomus suomalaisista* (Det utvalda folket och det förlovade landet. En berättelse om finländarna). I slutet av romanen framställs ett kansliråd som ligger för döden. Han ber för sitt fosterland Ryssland, alltså Sovjet, och dess ledare: Öppna deras ögon, så att de kan se att Finland är helig jungfrulighet som Du från tidernas början förutbestämt åt detta ditt utvalda lilla folk till att vara deras förlovade land. Temat behandlas även skickligt av kompanichefen *Yrjö Jylhä* i sin samling *Kiirastuli* (Skärselden) från år 1941. I hans juldikt föds Jesus i Finland. Soldaterna vid fronten vakar över barnet och Betlehemsstjärnan strålar över de finska kärrmarkerna för att leda finländarna hem. Även *Pentti Haanpää* berör temat i sin *Korvisota*-roman: “Här ser nu världen ett folk som inte faller på knä framför någon enda makt! Se på bara och fundera hur länge de klarar sig... Det här folket är utvalt. Om det faller, så blir dess fall stort. Men det faller inte! Det kan strida...” Det utvalda folket, det förlovade landet-temat har också en variant med ett *Kristus-tema*. *Heikki Asunta* firar jul vid fronten i sin dikt *Sudenjäljet* (Vargspår) från år 1943. Frontmännen vallar en skock på tusen rovdjur och vägrar att tro på julen “...ei sanaa syntyneestä Messiaasta. On täällä alkanut jo ristintie” (...inte ett ord om den nyfödde Messias. Här har korsets väg redan börjat). De som vakar blir en bild av den goda Herden som går korsets väg och rovdjuren är de anfallande ryska soldaterna. I *Aaro Hellakoskis* dikt *Komennolla* (På kommandering) från år 1941 ser en döende soldat en syn med den lidande Kristus som hade blivit kommanderad till att vara ett barn på jorden, förpliktad till offer och dyster död. Han jämför sig själv med denna kristusbild. *Yrjö Jylhä* gör kristustemat till hela vinterkrigets tema i sin dikt *Hyvästi, Kirvesmäki* (Adjö, Kirvesmäki). *Eino Hosia* driver tematiken till sin spets i sin roman *Tuliholvin alla* (Under eldvalvet) från år 1940. Även han talar om korsets väg som det finska folket måste gå och jämför både en enskild skadad och hela folket, ja hela Finland, till och med hela Europa med den lidande Kristus. Att under vinterkriget tänka sig finländarna som det utvalda folket var inget nytt fenomen. Denna tanke framförde biskop Isak Rothovius

redan år 1631 och den första fennofilen Daniel Juslenius år 1703. Under stora ofreden och strax före den på 1710-talet, kunde finländarna uppfatta sig själva som det utvalda Israel krigande mot hedningar och själsfiender. Under slutet av 1800-talet uttryckte Zacharias Topelius åsikten att Gud övergivit israeliterna och istället utvalt finländarna. En av väckelserörelsernas stora ledare Wilhelmi Malmivaara uppfattade också finländarna som Guds folk. De flesta av dessa gudsfolkstolkningar har en historisk kontext. Också på fronten levde finländarna=Guds folk-tolkningen under vinterkriget. *Kalle Väänänen* har antecknat ur *fältpastor Lummes* trettondagsandakt vid fronten. I den beskriver han berättelsen om Jesusbarnet som en hjälteberättelse. Jesu livsuppgift var andras väl. Det finska folket har fått en liknande stor uppgift; att stå som frontvakter för mänsklighetens kultur och för den västliga tankevärlden.

Vi får en variation till på det utvalda folket-temat då pastor Lumme jämför det lilla finska folket med Jesusbarnet. Samtidigt gör han det utvalda folkets uppgift tydligare. Det gör också Eino Railo då han uppger att uppgiften är att "i sinom tid välta ryssens fordon". Heikki Asunta avslutar en dikt med "Voi, kuinka kauaksi, jos kestä emme,/ vie sudenjaljet täältä länteen päin!" (Ack hur långt kommer inte vargspåren att sträcka sig åt väster, om vi inte orkar stå emot). Det utvalda folkets främsta uppgift: att vaka över barnet från Betlehem, att skydda det från vargarna. Alltså, att vaka över den kristna tron och skydda den västerländska kulturen från det ryska, från de asiatiska barbarerna och från den ateistiska bolshevismen. Tanken på Finland som en buffert eller som en vakt mot öst hade funnits redan innan vinterkriget. Denna förpostställning kom upp i olika sammanhang. Man såg de finska atleterna som tävlade och vann i idrottssammanhang som bevis för finländarnas förmåga att vara förposter, kyrkans män talade om Finlands förpostställning i internationella sammanhang ända fram till 1940-talet. Till och med i den guide som gjordes för de tyska soldater som i juni 1940 kom till Finland nämndes Finlands roll som förpost.

Temat aktiveras

Vad beror det på att det utvalda folket-temat med sina

kristusvariationer blev aktuellt bland de icke-kyrkliga författarna och poeterna just under vinterkrigstiden?

Vare sig *Outi Karemaa* som har studerat finländarnas avoga inställning till det ryska under 1920-talet eller *Jari Hanski* som har skrivit om judefientligheter i Finland under 1920-40-talet nämner det utvalda folket-temat med ett endaste ord. Detta tema borde höra till deras ämnesområden, men det ser inte ut som om de skulle ha hittat till detta område i sin forskning.

Hur var det då under de närmast föregående decennierna innan vinterkriget, kom tematiken med Finland som det förlovade landet upp någonstans?

Pastor *Elias Simojoki*, en av de grundande medlemmarna i *Akateeminen Karjala-Seura* (Akademiska Karelen-Föreningen) AKS, höll ett eldigt tal år 1923 i vilket han utpekar Finland som *historiens* utvalda land. Indirekt utnämner han också finländarna till Guds utvalda folk genom att tala om dess vandring genom ödemarken och om det lysande molnet. Gamla Testamentet låter ju förstå att Gud själv fanns i det lysande molnet som gick före folket (2 Mos. 13: 21–22). Den här tanken öppnade sig förstås bara för den delen av Simojokis lyssnarskara som kände till innebörden av det lysande molnet.

År 1929 kom Simojoki igen mycket nära den för handen varande tematiken då han vid ett av AKS valmöten höll tal om inbördeskriget och resultatet av det. Han sade då att Herren med sin starka hand har lett det här folket ut ur Egyptens land, ut ur slaveriet. Simojoki jämför här "de vita" (i motsats till "de röda", alltså de båda stridande parterna under inbördeskriget) finländarna med Israels folk, men använder inte orden "det utvalda folket". Aktivisten *Erik Grotenfelt* menade å sin sida att *historien* givit Finland i uppgift att stå som frontväktare.

Jag är inte tillräckligt insatt i den finska litteraturen; det innebär att jag hittat bara ett verk från tiden före vinterkriget som tar upp Finland som det förlovade landet. Det är *Arvi Järventaus* novellsamling från inbördeskrigstiden "*Tykkien virsi*" (Kanonernas psalm) från år 1918. I en av berättelserna är det en soldat som mitt under striden säger: Om vi är uthålliga ända till slutet, så kommer vi som Israels barn ännu att vinna det förlovade landet.

Här vill jag granska två psalmer som bär på den ifrågavarande tematiken.

En psalm om att bli det utvalda folket

Diktaren *V.A. Koskenniemi* var i början av 1920-talet medlem av psalmbokskommittén. Lauri Viljanen ansåg att han blivit invald på grund av att han år 1918 då han utgivit diktsamlingen *Nuori Anssi* (Den unge Anssi), som var en berättelse från inbördeskriget om soldater tillhörande en väckelserörelse, förtjänat sin plats. Psalmbokskommitténs förslag till psalmbokstillägg till 1886-års psalmbok utgavs år 1923. Till den hade Koskenniemi gjort en fosterländsk psalm. Han baserade den på en psalm av Brändö församlings kyrkoherde *Alfred Brynolf Roos* "O Herra, siunaa ruhtinaamme" som var skriven år 1868. I Koskenniemis roosparafras finns flera flera hänvisningar till inbördeskriget och även tolkningen att Finland genom att ha vunnit inbördeskriget förtjänat status som Guds utvalda folk. Andra versen handlar om ett stor-Finland och på att folket blivit fritt från slaveriet. Dessa tankar påminner mycket om Elias Simojokis i sitt anförande vid AKS självständighetsfest i början av 1920-talet.

Psalmbokstillägget från år 1923 godkändes inte, men Koskenniemis psalm kom att leva vidare åtminstone bland "de vita". Tio år efter att psalmbokstillägget utkom avslutade Elias Simojoki ett AKS-möte med ett citat från psalmen och när Vilho Helanen utgav Simojokis tal år 1942, gav han talet rubrik efter citatet. Man kan anta att åhörarna till talet och senare läsarna av boken kände till citatet. Det är fullt möjligt att Järventausta och Koskenniemi fångar upp en mycket allmän tanke, nämligen att de "vitas" seger i inbördeskriget upphöjde finländarna till Guds utvalda folk. Samma uppfattning delar också Eino Railo i sin ovannämnda vinterkrigsroman. Pentti Haanpää stöder tanken på att denna uppfattning var allmän eftersom han menar att det utvalda folket-tematiken i vissa kretsar var bekant: "på så vis tänkte ju alla krigsgalna fänrikar och deras gelikar i allmänhet".

Julius Krohn: En psalm för fosterlandet

Esko Klemelä berättar att då det politiska läget blev spändare

under de sista månaderna innan vinterkrigets utbrott, började tanken på finländarna som Guds utvalda folk få allt mer utrymme hos kyrkfolket. Sinikka Wunsch har studerat pressens bild av fiendemakten, och hon nämner att alla finländska borgerliga tidningar tog upp det utvalda folket-tankens under krigstiden. Genom försynen hade det utvalda folket fått förstå hur murket det mäktiga Sovjet egentligen var på insidan, och det utvalda folket skulle kämpa för det som är rätt, sant och rättfärdigt. Första dagen då kriget hade brutit ut, den 1.12.1939, använde teologie doktor, samlingspartiets riksdagsledamot Paavo Virkkunen det utvalda folket-temat. Hur var det då med "vinterkrigets psalmbok" som togs i bruk den första advent 1939, fyra dagar efter det att kriget brutit ut? Hur uppfattades Finland i den, och hur hade man kommit till denna uppfattning?

I den ursprungliga Roospsalmen, hade man bett om att finlands folk i alla situationer skulle få vara *ett Guds eget folk*. Roos menade dock inte att folket skulle vara ett av Gud speciellt *utvalt* folk, att Guds val skulle ha fallit just på finländarna. Enligt Roos skulle det finnas plats även för andra Guds folk.

Kunde den psalmbokskommitté som under 30-talet arbetade med psalmboken förutse den allt spändare situation som skulle uppkomma i slutet av årtiondet? Kommittén tog nämligen med *ett* ord av Koskenniemis bearbetning av Roos text: *utvalt*. Det ordet framhävde finländarnas specialställning.

Även *Julius Krohns* psalm väntade, färdig att användas, i den nya psalmboken, *En psalm för fosterlandet*, "O konungarnas konung" (580/1986). Krohn skrev den då han besökte Tyskland år 1869, 34 år gammal. Psalmen hade publicerats bl.a. i *Zacharias Topelius* bok *Vårt Land*, delar av den även i andra häftet av *Andliga sånger och psalmer* år 1903. Denna psalm hade tillsammans med Roos psalm varit de överlägset mest populära psalmerna som sjungits i samband med valmöten inför landets första riksdagsval år 1907. Genom att jämföra det lilla finländska folket med det lilla folket från Juda, gav Krohn både åt de kommande väljarna och åt senare tiders sångare en tankemodell, dessutom med nästan samma metod som också Yrjö Jylhä gav i sin juldikt tiotal år senare.

Krohn hade skrivit sin dikt i den politiska situation som då var för

handen. Från inbördeskrigets dagar hade särskilt AKS, men även andra organisationer förklarat att det av historien utvalda folkets stora uppgift var att skapa ett stor-Finland, att befria sina brödrfolk, och att vid sidan av detta utplåna hela Ryssland, och då särskilt bolshevismen. Inte kunde man ju då i psalmboken vägra be för storheten och nöja sig med det lilla. Psalmernas strofer om att nöja sig med det lilla hade redan länge irriterat bl.a. Elias Simojoki, och säkert även många av hans gelikar. Kommittén insåg inte att då den gav plats för Krohns idé om ett stor-Finland, drog den samtidigt mattan under fötterna för förutsättningarna till att verkligen vara ett Guds folk, nämligen att nöja sig med det lilla.

Då vinterkriget bröt ut, hade man sjungit Krohns psalm redan i sjuttio år. Det är förmodligen omöjligt att få reda på hur djupt psalmen tillsammans med Koskenniemis rosbearbetning hade förankrat det utvalda folket-tankens åtminstone hos de kyrkligt aktiva och hos de vita lägren i Finland. Kanske var det så, att man ansåg tanken så självklar att man inte ens ifrågasatte den? Inte ens Paavo Virkkunen, som under sin tid ansågs vara en modernt tänkande teolog, såg något konstigt i detta, utan lyfte fram temat genast då vinterkriget brutit ut.

Var det så att de ovan nämnda två psalmerna gjort uppfattningen om det utvalda folket så allmän, att den även överfördes på författare likt Haanpää då han befann sig i en trängd situation som vinterkriget? Man tog även in *Lauri Kallialas* fosterländska psalm (583/1986) i vinterkrigets psalmbok. Det är möjligt att kommittén bearbetade Kallialas ursprungliga text eftersom det i förslaget från år 1937 står att texten är bearbetad efter Kalliala. Texten i 1938-års bok är starkare än den vi nu har. Psalmens slutar med en lovprisning och en bön, där man ber att Gud skulle bära *detta lands folk* till himlen, till det riktiga fosterlandet. Man ber inte om samma sak för andra länders folk... Kallialas psalm kunde naturligtvis inte ha fungerat som en bärare av det utvalda folket-temat innan vinterkriget, den var ju helt nyskriven då kriget bröt ut. Som ett bevis för psalmbokskommitténs och kyrkomötets utvalda folket-uppfattning fungerar den ändå.

Fyra frågor

1. Vilka teologiska grunder hade kyrkomötet, som ändå är kyrkans beslutande organ angående lärofrågor, då det godkände vinterkrigets psalmbok med ett innehåll som omfattar tanken på att just finländarna är Guds utvalda folk?
2. Vilket folk avser författare, poeter, psalmbokskommittémedlemmar eller kyrkomötesdelegater då de talar om Guds utvalda folk eller om Finland som Kristus? Det hade inte på länge funnits *ett* finländskt folk. Splittringen hade börjat redan på 1800-talets slut, och om inte förr, så hade inbördeskriget rivit folket itu. Hörde även "det andra Finland", alltså de som hade förlorat inbördeskriget till det folk som enligt författarna, poeterna och psalmbokskommittén var utvalt? Hur kunde de göra det, om det en gång var så att folket förtjänat sin status som utvalt just genom att *vinna* inbördeskriget?
3. Fanns det en sådan tanke inbakad i det utvalda folket-temat, att vinterkriget var ett andra "frihetskrig"?
4. Gjordes det beslut på högsta politiska nivå i Finland, strax före vinterkriget eller under det, i den tron att finländarna var Guds utvalda folk?

Kanske var uppfattningen om det utvalda folket bara ett sätt att stärka tron i en utsatt situation? I så fall får det ett drag av tragik, det bär inom sig både ett hot och fruktan. Men ännu i den kritiska delen av kriget återopade man tanken.

Ungefär samtidigt gjorde finländarna fina resultat i idrott, i de olympiska spelen vann man både i löpning och i skidning. Finländarna utnämndes även till idrottens utvalda folk med ett mystiskt genetiskt arv: *sisu*.

Stridspsalmerna

Under 1930-talet odlades allmänt en uppfattning om att Sovjetunionen förr eller senare skulle anfälla Finland. I den litteratur som utgavs som handlade om Ryssland förutsågs kriget. Då decenniet gick mot sitt slut ökade rädslan för krig.

Det ryska folket hade redan under ett par årtionden beskrivits ringaktande, som fiender. Outi Karemaa talar om ett rasistiskt hat som underblåstes genom det tragiska inbördeskriget och sedan överfördes helt på ryssarna. Det var inte bara bolshevismen man hatade, utan hela Ryssland, allt ryskt, den eviga mytiska arvsfienden. Rysshatet underblåstes särskilt av AKS, jägarkåren, skyddskåren och Maalaisliitto, även senare av Lapporörelsen och IKL. Karemaa beskriver en situation där det i Finland föddes ett samhälle som för långa tider kände fiendskap för allt ryskt.

Rädslan för krig och den mytiska vreden ser ut att ha fått fotfäste som en fiendebild även i psalmboken. Man spetsade till psalmbokens fiendebilder, i en del fall lade man till och med till fiendebilder.

Psalmbokskommittén försåg sitt utvalda folk även med stridspsalmer. Psalmboken hann just bli klar före krigets utbrott, så till fronten kom den knappast genast. Alltså dög de gamla psalmerna som stridsrustning.

Den ovannämnda Kalle Väänänen beskrev i sina krigsmemoarer *pastor Airas* som höll andakt i ett tält. Man sjöng den psalm som nuförtiden har nummer 385 i psalmboken som då började "Auta, o Jeesus, kun pimeys häijy maata käy voimalla valloittamaan" (på svenska börjar psalmen med orden "Hjälp mig o Jesus, ty ångest mig trycker"). Kolportören berättar: "Hela tiden vi sjöng ven ryssens granater över vårt tält, för att landa någonstans längre bort. Samtidigt hördes fiendens granatkastares poppande ljud allt närmare, och skott flög runt tältet. Alldeles speciellt verkade denna musik passa som ackompanjemang till psalmens nionde vers (femte i den svenska versionen av psalmen):

Hjälp mig, o Jesus! Då vet jag att striden
Ljuvligt skall bytas i seger en gång.
Då får min själ i den himmelska friden
Blanda sitt jubel med änglarnas sång.
Hjälte och konung, din makt du bevisat.
Evigt ditt namn vare ärat och prisat.

Allt detta: psalmens vackra ord och melodi, ett tjugotal andäktigt sjungande män, löjtnant Hukkanens djupa bas, då han en oktav

under bullrade i mitt öra till ackompanjemang av kanonernas skott, granaternas ylanden och explosioner och granatkastarna och eldgivningens smällar. Allt detta var så högtidligt, att det inte är något man glömmer i första taget."

En psalm från 1600-talets slut som beskriver den kristnes själsliga kamp förvandlades således för kolportören, och säkert för många andra också, till en vinterkrigets stridspsal.

Två psalmer i vinterkrigets psalmbok försågs med överskriften "stridspsal". En psalm fick rubriken *Gustav Adolfs stridspsal*. Enligt legenden sjöngs den för första gången strax före slaget vid Lützen år 1632. Det var ju där som kungen mötte sitt öde. Vem som har skrivit psalmen vet man inte med säkerhet. Psalmens ord är hämtade ur Bibeln, från Lukas evangeliet 12:32. Jesus säger "Var inte rädd, du lilla hjord, er fader har beslutat att ge er riket". Den här psalmen är således också det utvalda folkets psalm.

Samma kväll som kriget utbröt, torsdagen den 30.11.1939 sade IKLs riksdagsledamot, psalmbokskommitténs hängivna medlem, prostén K.R. Kares följande i riksdagen: "Tillåt mig, herr talman och ärade ledamöter, att för att uppliva vårt mod läsa några rader från Gustav Adolfs stridspsal. Den har nu för första gången i finsk språkdräkt tagits in i den psalmbok som Herrens församling i våra faders land får att bruka i en svår stund." Kares läste så upp vers ett och tre från psalmen. Kares gjorde det helt klart vilken fiende åtminstone *han* uppfattade att åsyftades i Gustav Adolfs psalm.

Den andra stridspsalmen fick sin rubrik först i det enstämmiga koralpsalmboksförslaget, som utgavs precis innan vinterkrigets utbrott i november 1939. Den kom till genom att klippa ihop tre bitar från tidigare psalmböckers versioner av psalmen "O Jeesu Kriste sä autuuden ja armon elävä lähde" (I den nuvarande psalmboken börjar den med orden "Jag vandringsman är i ett främmande land, i fara mig ofta befinner"). I övre högra hörnet markerades den som *stridspsal från Lappo*. (622/1986).

Eftersom krigshotet blev allt tydligare under tiden psalmbokskommittén arbetade, så tänkte dess medlemmar förmodligen att Guds utvalda folk behövde stridspsalmer. Men varför valde de just *de här* psalmerna?

I båda fall kan man hitta svaret i Finlands historia. Psalmerna

hade båda valts eftersom de förekommit i sådana sammanhang där Finland varit hotat.

Biskop Isak Rothovius hade redan år 1631 jämfört Gustav Adolf med Kristus. Zacharias Topelius hade i sin bok *Vårt Land* sagt att under Gustav Adolfs ledning lärde sig finlänarna äntligen att också vinna i krig. Då den finlandssvenska författaren och historikern Erik Hornborg talade vid slaget vid Lützens och Gustav Adolfs 300-årsjubileum år 1932, beskrev han Gustav Adolf nästan som messias, som en självuppoftande och för folket allt offrande härskare. Under 1930-talet uppfattade man denna kung framför allt som en lutherdomens förkämpe. Kunde man hitta en mer passande psalm i förberedelserna för strider mot bolshevismen?

I stridspsalmen från Lappo talas det inte ett enda ord om strider. Man ville förmodligen ha med den i psalmboken eftersom den enligt legenden sjungits i det finska kriget före eller efter den strid som utkämpades den 14 juni 1808 i Lappo. Vid det mycket röriga slaget vann den svenska på reträtt varande armén en av sina sällsynta segrar. Mot vem? Mot Ryssland förstås, mot arvsfienden.

Vad sjöng man vid fronten?

Det finns anteckningar som berättar om spontan psalmsång i lägren vid de få vilostunder soldaterna hade under vinterkriget. Man sjöng till och med under striderna. Den 15.3.1940 då det blev fred efter vinterkriget, berättar Martti Haavio i ett brev till sin fru Elsa Enäjärvi-Haavio historier om hur soldaterna reagerade på fredsförklaringen. En av historierna går så här: "I ett kompani, där 120 av 150 män hade stupat, sjöng man psalmer och bad på sina knän i sin bunker (utan prästens närvaro)".

Sjöng man stridspsalmer om det annalkande slutet för fienden? Ett svar får vi av Yrjö Jylhä från Taipaleenjoki i hans dikt *Den sista psalmen*. Poeten använder en psalm från *Hengellisiä Lauluja ja Virsiä* (Andliga sånger och visor) (1934) men han skriver om den till ett rop ur djupen. Jylhä sjöng inte om det utvalda folket, inte heller om den hemiska fiendens rop. Han sjöng om krigets hemskheter, inte så som de upplevts av ett kompani, utan som det fördärv som upplevts av hela folket.

Det utvalda folket ännu en gång

Även under fortsättningskriget upprepade pressen på den politiska högerkanten myten om finlänarna som Guds utvalda folk. Enligt Heikki Luostarinen började det för ofta upprepade budskapet att låta som tomma fraser, och miste därmed sin verkan.

Efter kriget dyker det utvalda folket-temat upp ännu en gång i poesin år 1945 då *Lauri Viljanen* utger dikten *Biskop Tomas vid Inkerifloden*. Dikten förvånar om man jämför den med författarens ungdomsverk. Enligt *Kari Mäkinen* höll Viljanen under sina mest eldiga år "en kritisk distans från aggressiv politisk nationalism" och "frånsade sig stridslysten fosterländskhet". År 1923 sade han sig själv vara ilsken över all "stor-Finlands fanatism". Hans dåvarande åskådning hade varit att föra fram förbrödringens budskap. I biskop-Tomas dikten representerar han dock trångsynt nationalism där ett folk blivit upphöjt till Guds folk. Poeten har själv sagt om dikten att den tolkade "det finska folkets känslor med kriget som bakgrund".

Slutord

I en rapport från ett statligt informationsverk under fortsättningskriget från den 5 december år 1941 nämns att man ute bland folket kunde höra någon säga att psalmen "Vår Gud är oss en väldig borg" var verklighet under vinterkriget, men att i detta nuvarande krig förlitar man sig hellre på goda bundsförvanter än på Gud.

Man skulle tro att det för forskningen skulle vara en utmaning att reda ut med vilka medel finlänarna egentligen klarade sig eftersom det tillslut inte fanns någon tro på det utvalda folket, och inte heller någon tro på de goda bundsförvanterna, dvs. det nazistiska Tyskland.

Författarna, poeterna och psalmboken lär ha uppehållit tron på, eller åtminstone hoppet att Guds utvalda folk en gång skulle få bo i frid i det förlovade landet. I den finländska litteraturen finner man inte mera en sådan nationalism. Skulle man finna det, så skulle den orsaka stor förvåning.

Det är därför förvånande att finska kyrkans psalmbok (1986) fortfarande har kvar Julius Krohns och Lauri Kallialas psalmer, i vilka det berättas om finlänarna, Guds utvalda folk.

Pekka Kivekäs är präst och lärare. Han är född 1937. Han har skrivit och översatt så många psalmer och andliga sånger, att "jag kan icke räkna dem alla" passar bra på honom. Han är mycket aktiv inom hymnologin i Finland, och har suttit med i styrelsen för sällskapet för hymnologi och liturgik.

Denna artikeln kommer att tryckas på finska i årsboken HYMNOS, som Reijo Pajamo just nu (27 augusti) håller på att färdigställa..

Quutamae Kijtoswirdhet wdhest Testamentist.

Zachariæren Kijtoswirsi.
Luca 1.

Ritetty oleon **SE**Rra Israelin
Jumala / sillä hän on edzinyt ia lus
nastanut hänen cansans.

Ja ombi meille ylös oigendanut terueys
dhen saruen / Dawidin hänen palueliansa
huoneo.

Näinquin hän on muinen puhunut / hä
nen pyhain Prophetains swon cautta.

Että hän meitä wapactaman pitäis
meidhän wiholisildam / ia caicfein nädhen
kädhest iotca meitä wihauat.

Ja osottamen laupiudhen meidhän Ja
silläm / ia muistaman hänen pyhän lütöns
päällä.

Ja sen walan päällä ionga hän wannoit
Abrahamil meidhän Isälläm / meille an
darens.

Että me lunastetut meidhän wiholi
stem kädhest / wadhaisumme händä pal
uella

*Fra Finnos
psalmbok
1583.*

Christus meitä rautcon/
Ja sielul carpens caritcon/
Eip usco muita kärsi / Haleluia.

ESRistus nous ylös cuoleman
haudhast/

Ja päästi mailman perälen paulast/
Sis me nyt wahuast ilotcam/
Ja Jumalal kytos weisatcā / Kyrieleison.

Victimæ Paschali.

Iesus Christus vhrir meille/
On annet syndiseille.

Earidz kärsi cuoleman/
Isäns cans saat oleman/
Armon tiel syndiset säs tuleman.

Cuolo ia elo poetit/
Hirmuifest yeren otit/
Cuolon elämä woit ia poles soit.

Maria sen tunnusta
Quin tiel puhutel Josusta/
Joca oli cuollun ollut/

Muutta iälläns kireautens tullut/
Engelin hän mös näti
Quin coet tietäwät ceti/

Cuoluen

♩ (29) ♩

hamast astun alas / Ihmisydes ilmandunut. Meihin mielyi Tanne
tuli / Neiken Eohdust syndynyt.

20.

JESUXEN cuolo viatoim / Meil lohdutus ain tussis on ;
Eiñ uskos sitä muistelem / Nija riemuun syty sydämmem.

21.

Fra Koralboken 1702.

♩ (158) ♩

alla rauhas / Eiñ oim tääll tuonen rauhas. Eñ pöäll Iiven
pitun ansa / Ja heivetin elson lansa

185.

O HEDra Jumala Taimoasi Me kijtän sinua rohvasti / Ja
uscom

uscom calfeti
Eñ ajati
Eiñull kijt
corleudes.

av Reijo Pajamo

Finskspråkiga psalmböcker

Ar 1441 beslöt kyrkomötet i Söderköping att man vid gudstjänsten skulle läsa Herrens bön, Ängels hälsning till jungfru Maria och Apostoliska trosbekännelsen på folkspråket. I Finland påbörjades denna förändring under biskop Särkilax (1489–1500). Det är troligt att man i Finland vid medeltidens slut under stora kyrkliga högtider även sjöng leiser på folkspråket, såsom man gjorde i Tyskland och i det övriga Skandinavien. I och med reformationen förändrades allt, eftersom man härefter skulle förrätta gudstjänsten helt på folkspråket. Man måste då översätta mässans delar till finska, så även bönboken och psalmerna.

Mathias Johannis Westh var kaplan i Raumo. Hans codex från år 1546 innehöll psalmer och mässdelar som förmodligen var översättningar från någon svensk mässa som hade utkommit under 1530-talet. År 1544 utkom Mikael Agricolas *Bönbok* som innehöll tiotals finskspråkiga psalmer, sekvenser, cantica och hymner. Agricola översatte också psalmer. Han hade för avsikt att utge den första psalmboken på finska språket, men hans för tidiga bortgång (som 47-åring) hindrade detta.

Jacobus Finno, 1583

Den första finskspråkiga psalmboken utgavs av Jacobus Finno år 1583. Finno hade studerat i Tyskland. Under sin vistelse där hade han märkt hur människorna sjöng i kyrkan, i hemmen, i skolorna och vid fester, ja till och med då de reste. Han ville att det finska folket skulle göra likadant. Då Johan III befallde honom att utge "några användbara böcker på det finska språket", utgav han både en katekes och en psalmbok.

Yxi Wähä Suomenkielinen Wirsikirja (En liten finskspråkig psalmbok) innehöll 101 psalmer, uppställda i enlighet med svenska förlagor. Den mest troliga förebilden för boken anses vara *Then Swenska Psalmboken* från år 1572 med 101 psalmer. I denna psalmbok var ordningen dock

något annorlunda än hos Finno. Största delen av psalmerna i Finnos bok var översättningar från latin, tyska och svenska. Av de 101 psalmerna härstammade 46 från Tyskland, bland dem 20 psalmer av Martin Luther. Finno hade förmodligen skrivit sju psalmer själv: en trosbekännelsepsalm, en treenighetspsalm, en kyrie-psalm, en bikt- och avlösning psalm, en lovpsalm, en morgonpsalm och en psalm för resande. Finno ville att boken skulle bidra till att Guds ord skulle få en större spridning och att den kristna tron skulle bevaras. Psalm-boken var även ett pedagogiskt hjälpmedel för Finno eftersom han med boken avsåg att väcka folket till kunskap om Gud, gudsfruktan, tro, kärlek, bön och gärningar till Guds behag.

Hemming av Masku, 1605

Kyrkoherde Hemming (Hemmingius Henrici) i Masku församling utgav den andra finskspråkiga psalmboken år 1605. Den innehöll alla Finnos 101 psalmer och därtill 142 nya psalmer. De flesta av de nytillkomna var Hemmings egna, hans översättningar eller bearbetningar. Av de översatta härstammade 60 från Tyskland, 23 från Sverige, 10 från Danmark och 12 var översatta från latin. Det är troligt att 19 av psalmerna var hans egna. Det var främst fråga om evangeliepsalmer och psalmer för kyrkliga högtider. I hans psalmer talas även om änglar och martyrer. Hemming konstaterade att finskan var metriskt svår, vilket gjorde att språket i psalmerna var aningen "styvt". Han ville ändå använda sig av alliteration (t.ex. Yx Piltti piscu nuorucainen Kyll' caunucainen Lapsucainen). Fast Finno redan i sin psalmbok tagit med flera Lutherspalmer, var det i Hemmings bok som julpsalmen "Engell paimenill puhui sanoill näill" (Av himlens höjd) första gången utkom på finska.

Efter Hemming från Maskus psalmbok utkom under 1600-talet även andra psalmböcker på finska. Den mest betydande av dessa var sammanställd av biskopen i Viborg Olavi Elimaeus. Den utkom år 1621 och innehöll 153 psalmer, av vilka 100 härstammade från Finnos bok och 47 från Hemmings bok. I denna psalmbok fanns förmodligen bara två nya texter. Elimaeus utgav sin psalmbok enligt svensk förebild. En del av psalmerna var skrivna på en östfinsk dialekt. Av de

övriga böckerna som utgavs under 1600-talet bör ännu nämnas Jonas Raumanns *Manuale Finnonicum* (1646), en psalmbok från år 1685 av Johan Gezelius d.ä. och boken *Suomalaisten Sielun Tawara* från år 1686. Under 1600-talet utgavs också en hel del enskilda psalmer i skillingtryck av vilka Juhana Cajanus psalm "Etkös ole, ihmisparka, aivan arka" från år 1683 särskilt bör nämnas.

Psalmboken år 1701

År 1695 utkom en ny svensk psalmbok. Genom att göra en motsvarande finsk psalmbok ville man stärka banden i det svenska (svensk-finska) rikets kyrka. Den i ordningsföljden tredje finska psalmboken utkom år 1701. Boken färdigställdes nu för första gången av en kommitté. Av kommittémedlemmarna vet man namnet på endast en medlem, Erik Cajanus, som var rektor för skolan i Åbo, sedermera kyrkoherde i Kronoby. Man antar att han översatt ca 120 psalmer från svenska till finska. I 1701-års psalmbok ingick 413 psalmer. I samlingen ingick Jacobus Finnos och Hemming av Maskus böcker nästan ordagrant. Förmodligen intogs 17 nya finska psalmer. För första gången hade psalmerna numrerats, vilket innebar att man även anskaffade psalmtavlor till kyrkorna.

Psalmbokens språk var mycket färgstarkt. Det var fullt av förkortningar och bildspråk. Språket var även upphöjt och högtidligt. Poetiskt var det ett ojämt språk, eftersom de gamla böckernas språkdräkt bevarades som sådan, medan de nya psalmerna översattes enligt 1600-talets språkliga ideal. I denna bok, som senare kom att kallas "den gamla psalmboken", fanns även sådana typer av psalmer som inte ingår i senare samlingar, t.ex. psalmer, i vilka finskspråkiga strofer blandas med strofer på latin.

En stor del av psalmerna var skrivna i ett pedagogiskt syfte. Det berodde på att en av psalmbokens huvudsakliga uppgifter var att förklara den lutherska tron och ett kristligt liv. Den gudsbild som framträder visar på en lynnig och sträng gud, som i sin vrede hotar att bestraffa alla ogudaktiga och förgöra dem. Människan beskrivs som ond och bunden av synden. Fast psalmerna främst handlar om

denna världens förgänglighet och människornas synd är grundbudskapet ändå positivt; Jesu försoningsdöd och gudstron kan man lita på och dessa ger en känsla av trygghet.

Fast man hade sjungit psalmer i över 100 år, utkom den första koralpsalmboken *Yxi Tarpelinen Nuotti-Kirja* först år 1702. Dess förebild är Then Svenska Psalmboken från år 1697. Den finska koralpsalmboken innehöll ca 250 melodier, av vilka ca 200 var gemensamma med den svenska boken. 1702-års koralpsalmbok var enstämmig medan den svenska även var utrustad med en besiffrad bas.

Psalmboken år 1886

Då psalmboken från år 1701 hade varit i bruk i över 100 år, började man i början av 1800-talet att kalla den för "den gamla psalmboken". Ännu idag kan man konstatera att den gamla psalmboken är den finska psalmbok som varit i bruk under den längsta tiden, officiellt nästan 200 år, den är också den mest betydande finska psalmbok som funnits med tanke på samhällliga och kyrkohistoriska aspekter. Den gamla psalmboken blev en så kär samling för det finska folket, att då man på 1800-talet tog sig an uppgiften att revidera den, visade det sig vara en mycket stor utmaning. Revisionen kom således att utföras i två steg.

Det första skedet påbörjades i samband med reformationens 300-årsjubileum år 1817 under ledning av ärkebiskop Jakob Tengström. Kommittén anordnade bl.a. en psalmtävling. Den gav resultat i ett flertal nya dugliga psalmer (bl.a. av Olof Pesonius och P.J. Ignatius). Kommittéförslaget *Uusia virsiä, kirkossa ja kotona veisattavia* (Nya psalmer för bruk i kyrka och hem) innehållande 752 psalmer färdigställdes år 1836. Över 100 psalmer var översättningar från J.O. Wallins psalmbok (1819). Det fina kommittéförslaget blev dock ligande på hyllan, för folket älskade fortfarande sin "gamla psalmbok".

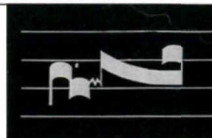
Följande skede i psalmboksförnyelsen påbörjades år 1853. Då tillsattes en både svensk- och finskspråkig psalmbokskommitté. Enligt den nya kommittén skulle psalmboken inte sammanställas enbart för

den bildade klassens behov, utan också den stora allmänhetens krav skulle tas i beaktande. Då både Elias Lönnrot och J.L. Runeberg deltog i arbetet med den nya boken, fick den en starkt folklig prägel.

J.L. Runeberg fungerade som medlem i den svenskspråkiga kommittén. Hans eget psalmboksförslag *Förslag till Svensk Psalmbok för de Evangeliskt-Lutherska Församlingarne i Storfurstendömet Finland* utkom våren 1857 vid samma tid som man i Finland firade 700-års jubileet av landets kristnande. Förslaget omfattade 413 psalmer, av vilka 60 var Runebergs egna. För Runeberg blev det en besvikelse att hans förslag inte godkändes som sådant. Förslaget kritiserades av bl.a. biskop F.L. Schauman och hans kritik invercade menligt på prästernas åsikter om förslaget. Runeberg var inte van att få så våldsam kritik för sina dikter. De mest kända av Runebergs psalmer översattes till finska för år 1886 års psalmbok.

Efter att Elias Lönnrot blivit pensionerad från sin tjänst som professor i finska språket kallades han till ordförande för den finska psalmbokskommittén. Lönnrot kritiserade kraftigt språket i 1701-års psalmbok. Det var enligt hans åsikt felaktigt, vardagligt och sårande för folks religiösa känslor. Lönnrot var en anhängare av folkbildningen. Eftersom 1701-års psalmbok var full av grova benämningar och färgstarka beskrivningar av de ogudaktiga och djävulen ville Lönnrot hellre ha mildare ord som fienden, ovännen och förföljaren.

Den finska psalmboken använde sig mest av de västfinska dialekterna, menade Lönnrot, och han ville att man skulle ta med även de östfinska. Genom hans inverkan kom man att i psalmboken få in ett flertal dialekter. Lönnrot betonade i sitt psalmarbete språkets klarhet, enkelhet och lättfattlighet. Enligt honom skulle en psalm till sitt innehåll och sin form följa Bibelns grundläggande sanningar. En god psalm är kort och kraftig. I sina översättningar försökte han hålla sig så nära originaltexten som möjligt. Själv skrev han inte många psalmer, men desto större var hans andel i bearbetningarna av äldre psalmer och i översättningsarbetet. Han var den som först införde missions- och skolpsalmer i psalmboken. Om man bortser från det officiella kommittéarbetet så utgav Lönnrot ett tiotal egna förslag.

Den finska psalmboken var vid sidan av *Kalevala*, *Kanteletar* och det finska lexikonet Lönnrots fjärde stora dokument.

Det nya psalmboksförslaget utarbetat av Lönnrots kommitté förkastades av kyrkomötet år 1876. Samtidigt utsågs en ny kommitté, vars ordförande blev professor Julius Krohn. Kyrkomötet godkände den fjärde finska psalmboken år 1886. Den byggde på det förslag som Krohns kommitté utgivit år 1880. År 1886-års psalmbok innehöll 536 psalmer, varav 241 nya. Den nya boken följde långtgående tyska förebilder och betonade speciellt psalmens liturgiska och själavårdande sidor. Boken hade en ny uppställning. Då 1701-års bok började med katekes- och psaltarpsalmer, inleddes 1886-års psalmbok med kyrkoårets psalmer. (År 1886 godkände kyrkomötet även den svenskspråkiga psalmboken. Fram till dess hade de svenskspråkiga församlingarna i Finland använt sig av *Den Swenska Psalmboken* från år 1695.)

År 1888 utkom en koralbok som innehöll melodier till både den svenskspråkiga och den finskspråkiga psalmboken. Man ville med koralboken göra församlingssången mer homogen. Denna sk. *Faltins koralbok* användes ända fram till 1940-talet.

Psalmboken år 1938

Psalmboken från år 1886 kritiserades från flera håll, framför allt från väckelserörelserna eftersom den inte motsvarade dessa rörelser bot- och bättringsteologi. Några initiativ till psalmboksförnyelse gjordes i början av 1900-talet, men aktuell blev frågan först år 1918 då en psalmbokskommitté tillsattes under ledning av prosten Wilhelmi Malmivaara. Kommittén färdigställde ett psalmbokstillägg som utkom år 1923. Det innehöll 295 psalmer. Tillägget blev klart så sent år 1923 att det inte kunde tas upp av det kyrkomöte som då sammanträdde, vilket innebar att det ärendet hänsköts till följande kyrkomöte. Kyrkomötet av år 1928 ansåg att tillägget inte motsvarade de kriterier som uppställts för arbetet, det ingick t.ex. mer utländskt material än inhemskt, vilket innebar att förslaget förkastades. En ny kommitté tillsattes under ledning av kyrkoherden i Vihtis Aukusti

Oravala.

Den nya kommittén hade till uppgift att göra de förändringar som behövdes med tanke på att Finland år 1917 från att ha varit ett autonomt storfurstendöme under Ryssland blivit en självständig stat. I 1886-års psalmbok fanns en fosterländsk psalm av A.B. Roos, i vilken man bad om välsignelse för *kejsaren* och *stånden*. Kommittén skulle också byta ut mindre använda psalmer mot nya och skaffa fram nya melodier. Då Lönnrots kommitté hade bedrivit en "öppenhetspolitik" under sitt arbete, var Oravala ytterst färdig under sitt arbete.

Kommittén blev färdig med sitt arbete år 1937 och då fick församlingarna och prästmötena avge utlåtanden om förslaget. Bisopsmötet tillsatte en granskningsnämnd. Den nya psalmboken antogs av kyrkomötet i oktober 1938 och togs i bruk till den första advent 1939, alltså just före vinterkrigets utbrott. På grund av detta har psalmboken kallats "vinterkrigets psalmbok". Psalmboken från år 1938 är den första i det självständiga Finland. Den innehöll 633 psalmer. I den ingick för första gången engelska och ungerska psalmer. Även ekumeniska aspekter och väckelserörelserna har beaktats i psalmurvalet. Finska psalmdiktarens psalmer har tagits med i stor utsträckning (t.ex. Hilja Haahti, Simo Korpela, V.A. Koskeniemi, A.V. Koskimies, Wilhelmi Malmivaara, Väinö Malmivaara och Lauri Pohjanpää).

Kyrkomötet år 1938 tillsatte en kommitté för att utarbeta en koralbok till den nya psalmboken. Tidigare hade den finska koralboken främst baserat sig på tyska och svenska melodier. Nu ville man föra fram egna finska. Man tog således in ca 100 finska folkliga koralmelodier i den nya boken. Dessa var enligt Ilmari Krohn koralvarianter av tyska och svenska melodier som tillkommit under 1800-talet. Till nya texter som skrivits för psalmboken fick man också Nya melodier t.ex. av Jean Sibelius, Ilmari Krohn, Heikki Klemetti, Leevi Madetoja och Armas Maasalo.

Psalmboken år 1986

Redan på 1950-talet fanns behov av att förnya psalmboken. De förändringar som skedde i samhället och församlingarnas förändrade arbetsformer innebar nya utmaningar för psalmboken. Kyrkomötet tillsatte en kommitté för att utarbeta ett psalmbokstillägg. Ordförande blev prosten Jaakko Haavio. Förslaget blev klart år 1962 och innehöll 46 nya psalmer. Tillägget omfattade främst psalmer för barn och unga samt psalmer för tjänande och mission.

Efter det att tillägget blivit sammanställt intensifierades diskussionen om en revision av hela psalmboken. Det man främst ville förändra var psalmernas melodiska dräkt, eftersom det fanns ett missnöje med psalmsången. Till detta kom att Suomen Kirkkokuoroliitto (Finlands Kyrkokörsförbund) i slutet av 1960-talet gjorde en undersökning som visade att det i psalmboken fanns över 70 melodier (ca 18 %) som var obekanta och inte alls användes i församlingarna.

Kyrkomötet fick år 1973 två initiativ från olika församlingar angående en revision av psalmboken. I dessa önskades bl.a. att psalmernas språkdräkt skulle revideras och att nya aktuella psalmer skulle intas i boken. Kyrkomötet beslöt att tillsätta en revisionskommitté för den finskspråkiga psalmboken bestående av sju personer. Till ordförande för kommittén valdes professorn i praktisk teologi Pentti Lempiäinen. Beslutet var såtillvida historiskt att det nu var första gången man skulle göra en totalrevision av både texter och melodier samtidigt.

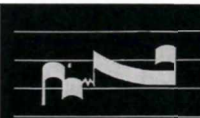
Kommittén utgav i januari 1976 ett delbetänkande *Virsikirjauudistuksen periaatteet* (Principer för psalmboksförnyelsen). I slutet fanns exempel på gamla psalmer som bearbetats samt nya texter och melodier. Listan på psalmer som skulle utmönstras väckte stor irritation, det gjorde också en psalmbearbetning av Anna-Maija Raittila. Hon hade omarbetat texten till Julius Krohns psalm "Oi kuinka taivaan valtakunta". Hon hade moderniserat texten så att betydelsen fritt översatt kunde vara följande; I stället för "Men för många finns det hinder, en vill se sin åker, för en är det husmor, för en annan är det oxarna" så skrev hon "Men för många finns det hinder, en har

sitt jobb, för en är det kärastan, för en annan är det bilen." Att byta oxen mot bilen och husmor mot kärastan var för mycket för många. Man frågade bl.a. om kyrkan hade accepterat samboförhållanden då man kunde skriva så i en psalm. Kyrkomötet godkände med små förändringar förnyelseprinciperna. Efter det indelades kommittén i två grupper, en för texterna och en för melodierna. Dessutom utsågs en grupp på 27 personer som skulle ge respons på arbetet. Dessa fanns utspridda i hela landet.

Det nya psalmboksförslaget *Virsikirjaehdotus 1984* (1984-års psalmboksförslag) innehöll 642 psalmer, av vilka 187 var nya. De nya melodierna var 106 stycken till 13 gamla och 93 till nya texter. Melodiernas antal steg alltså till 386. Nya texter och melodier fick kommittén från många håll, från väckelserörelsernas sångböcker, från den finlandssvenska psalmboken, från de svenska, norska, danska och tyska psalmböckerna och från de svenska och norska förslagen. Material erhöles också från Estlands psalmbokskommitté, från de reformertas psalmböcker i Holland, de lutherska i Ungern, de protestantiska i Frankrike och genom nya engelska och amerikanska psalmböcker.

Kyrkans forskningscentrals direktör *Harri Heino* gjorde ett sammandrag av församlingarnas utlåtanden om förslaget. Där framkom de olika stiftens och olika slag av församlingars (t.ex. storlek och typer) åsikter. Största delen av församlingarna (64 %) ansåg att melodivalen var lyckade medan 12 % förhöll sig mycket kritiskt. Heino kunde inte notera några stora skillnader mellan stads- och landsortsförsamlingarnas åsikter om melodivalet. De mest kritiska rösterna höjdes i Kuopio och Uleåborgs stift, de mest positiva gensvaren kom från St. Mickels och Helsingfors stift, i vilka över 40 % var nöjda med förändringarna.

I kyrkomötets psalmboksutskott tog man i sitt betänkande hänsyn till den diskussion som förts under kyrkomötet, till utlåtandena som församlingarna givit, till övriga officiella och inofficiella utlåtanden och även till de brev som tillsänts utskottet. Redan i början av sitt arbete beslöt utskottet anta en annan inriktning än vad kommit-

tén hade haft, vilket innebar att man kunde ta in centrala psalmer från 1938-års psalmbok i deras "gamla dräkt", dvs. obearbetade. Utskottet gjorde 350 förändringsförslag (ca 55 %) och var beredda att godkänna 262 psalmer (40 %) i den form som kommittén hade framlagt dem.

Kyrkomötet godkände den nya finskspråkiga psalmboken, den innehåller 632 psalmer, och beslöt att den officiellt skulle tas i bruk den första advent 1987. Den sjätte finska psalmboken är något mindre omfattande än sin föregångare. I år 1938/63-års psalmbok fanns 679 psalmer, vilket innebär en minskning med 47 psalmer (7 %) år 1986. Från den föregående boken har man behållit 461 psalmer (73 %), nya psalmtexter som intagits är 171 till antalet (27 %). I 1938/63-års psalmbok fanns 387 melodier, i 1986-års psalmbok finns 397, vilket innebär att antalet melodier ökades med [ca] 3 %. Det ökade antalet melodier berodde på att många internationellt kända psalmtexter redan hade sin fasta melodi, något som kommittén inte ville ändra på i den finska psalmboken.

I samband med förnyelseprocessen poängterades att det var viktigt att ha en gemensam linje för melodivalet i de finskspråkiga och de svenskspråkiga psalmböckerna i Finland, så att man vid tvåspråkiga gudstjänster skulle kunna sjunga på båda språken samtidigt. Det blev dock så att många gemensamma psalmer fick olika melodiformer i den svenska och den finska boken, ibland rent av olika melodier. I slutskedet av kommittéarbetet framgick tydligt, att varje land gör sina egna beslut angående melodivalen, både när det gäller nya melodier och även klassiska koraler.

REIJO PAJAMO
reijo.pajamo@pp.inet.fi

Reijo Pajamo är filosofie doktor, professor emeritus i kyrkomusik vid Sibelius-Akademien. Vidare har han varit medlem av

psalmbokskommittén åren 1973-1984 och psalmboksutskottet åren 1986-1987. Han har därtill skrivit en rad hymnologiska verk.

Adresse: *Tavastvägen 77 A 11 FI-005 50 Helsingfors*

Zur Rezeption des Frey- linghausenschen Gesangbuches in Schweden, in Finnland und in Estland des frühen 18. Jahrhun- derts¹

I. Einleitung

1. Zur Dimensionen der Rezeption und zur Problemstellung

Carl Michael Bellman (1740-1795) war der beliebteste schwedische Dichter zu seiner Zeit. In seiner Lebensbeschreibung (1794) erwähnt er, dass seine frühesten Gedichte religiöse Dichtungen, Übersetzungen aus dem "Halliske psalmboken" ("Halleschen Gesangbuch"), waren.¹ Mit jener Beschreibung wird allgemein das sog. Freylinghausensche Gesangbuch gemeint. Der Herausgeber war Johann Anastasius Frey-linghausen (1670-1739), August Hermann Franckes Mitarbeiter an seinen Stiftungen, später auch sein Schwiegersohn und Nachfolger. Das *Geist=reiche Gesang=Buch* erschien zum ersten Mal in Halle im Jahre 1704 – mit 683 Texten und 174 Melodien versehen.² Es hat auch eine interessante und wichtige Vorgeschichte.³ Dieses Gesangbuch wurde dann in zahlreichen Auflagen, Editionen und Versionen bis zum 1874 gedruckt. Die totale Liederanzahl ist 1581 (1582?). Die Lieder wurden insgesamt mit 609 Melodien versehen.⁴ Das Gesangbuch wurde sofort beliebt und wurde u.a. in den Singstunden und Schulen der Glauchaschen Anstalten (später mit dem Namen Franckeschen Stiftungen be-kannt) fleissig benutzt. Eine wichtige Aufgabe kam auch dem gottesdienstlichen Gebrauch der Lieder zu. Trotz hitziger Debatte und starker Kritik wurde diese Sammlung ein Bestseller, das wichtigste Gesangbuch des Halleschen Pietismus. Sogar die internationale Rezeption der alten reformatorischen, des neueren Material des Barock wie auch der ganz neuen Liedern des Pietismus war vom Anfang an bemerkens-wert. Auch die Lutherlieder⁵ waren eine Selbstverständlichkeit in diesem "Kern der alten und neuen Lieder[n]".⁶ Sowohl die Emigration als auch schon die frühe Missionsarbeit machten sie in verschiedenen Weltteilen bekannt. Eine weltweite Verbreitung des Gedankenguts der pietistischen Reformbewegung u.a. durch ein Gesangbuch und die Bibel gehörte auch zu den Plänen A. H. Franckes in seinem Reform-programm.⁷ Auch noch heute werden viele Lieder der Freylinghausenschen Gesangbücher überall in der Welt gesungen.⁸

In diesem Beitrag wird hauptsächlich die Rezeption des neuesten Liedmaterials behandelt. Ein nordischer⁹ Beispiel einer späteren Freylinghausen-Rezeption könnte das heutige Gesangbuch der schwedischen Kirche sein. Da befinden sich einzelne Lieder u.a. von Johann Scheffler, Joachim Neander, Gottfried Arnold, Laurentius Laurenti und Johann Eusebius Schmidt.¹⁰ Ebenso enthält das heutige finnische

evangelisch-lutherische Gesangbuch mehrere Lieder aus den Freylinghausenschen Gesangbüchern - unter ihnen *Salattu Herra* (*Verborgener Gott*) und *Kirkkautta kohti kulje* (*Ringe recht, wenn Gottes Gnade*).¹¹ Das erstgenannte Lied von dem eben erwähnten Halleschen Pietisten Johann Eusebius Schmidt (1669-1745) war in Finnland früher, in der Liedersammlung *Halullisten sieluin hengelliset laulut* ("Die geistlichen Lieder der willigen Seelen", P.J. Ignatius 1790) auf Finnisch in Turku (Åbo) erschienen. Von den Generationen der finnischen Erweckten wurde es danach gern gesungen. Später erschien es u.a. in der Sammlung *Hengellisiä lauluja ja virsiä* (1921, "Geistliche Lieder und Gesänge"). Zu den Liedern des finnischen evangelisch-lutherischen Gesangbuches gehört es erst seit 1986.¹² Das Lied *Kirkkautta kohti kulje* des Spenerschen Pietisten Johann Joseph Winckler (1670-1722) wiederum kam nach Finnland über Afrika (Namibia). Der berühmte finnische Missionär, der aus Ingermanland stammende Martti Rautanen (1845-1926), hatte es nämlich aus der deutschen Sprache ins Ndonga (1884) übersetzt.¹³ Nach Finnland kam das Lied dadurch, dass ein anderer finnischer Missionär, Heikki Saari, es 1922 übersetzte. Seit 1938 befindet sich *Kirkkautta kohti kulje* dann im Gesangbuch.¹⁴ Auch in Estland gibt es eine reiche spätere Freylinghausen-Rezeption. In dem früheren estnischen Gesangbuch (1899) befinden sich u.a. die Lieder *Oh kui õndsad on need inged* (*O wie selig sind die Seelen*) von Christian Friedrich Richter (1676-1711), *Oh ärka, usklik rahwas* (*Ermuntert euch, ihr Frommen*) von Laurentius Laurenti (1660-1722), *Kui ilus Jeesu pruut ju siin* (*Wie schön ist unsers Königs Braut*) von Gottfried Arnold (1666-1714) und *Mu süda, rahul ole* (*Mein Herz, gieb dich zufrieden*) von Johann Anastasius Freylinghausen (1670-1739).¹⁵ Und noch im heutigen Gesangbuch der evangelisch-lutherischen Kirche Estlands (*Kiriku laulu- ja palveraamat* 1991) befinden sich mehrere Lieder, die entweder aus "Freylinghausen" stammen oder wodurch sie bekannt geworden sind, wie zum Beispiel die Lieder von Henriette Catharina von Gersdorf, Johann Scheffler, Christian Knorr von Rosenroth, Laurentius Laurenti, Johann Eusebius Schmidt, Michael Müller und Johann Daniel Herrnschmidt.¹⁶

Die eben genannten Beispiele sind nur einzelne Stichprobe zu der

so überhaupt sehr umfangreichen, aber zum grössten Teil noch ungeforschten späteren Freylinghausen-Rezeption in diesem Teil des Norden. Aber weil ebenso die frühe Rezeption erst unvollständig bekannt ist, werden in diesem Beitrag erst die Hauptlinien der Anfangsstufe skizziert. Die noch geringe Menge der Forschung der frühen Rezeption der Lieder des Pietismus überhaupt und speziell der Lieder der Freylinghausenschen Gesangbücher resultiert aus mehreren Faktoren: Zum ersten waren diese Gesangbücher der Forschung ganz einfach lange wenig bekannt. Vor allem waren sie ja samt und sonders ohne Verfasserangaben belassen worden. Erst neulich ist die Forschung der pietistischen Liedkultur wieder belebt. Nach den oben (s. Anm. 3) erwähnten Dissertationen ist nun in Halle - parallel mit den ersten wissenschaftlichen Tagungen¹⁷ - auch eine moderne Gesamterfassung¹⁸ der oben schon erwähnten wichtigsten Gesangbücher der Halleschen Pietismus in Angriff genommen worden. Zum zweiten macht die oben bereits erwähnte, sehr verwickelte Editions-geschichte dieser Bücher die Forschungsarbeit nicht leichter: Manchmal werden die Freylinghausenschen Sammlungen einfach zusammengeworfen bzw. verwechselt. Oder nur ein von ihnen wird erwähnt.¹⁹ Als dritter Faktor, die die wenige Forschungsinteresse erklärt, ist die Tatsache, dass Pietismus so überhaupt als Forschungsthema nicht speziell aktuell war. Die Einstellung dagegen konnte sogar vorurteilvoll sein. Wenn u.a. die Bedeutung des Herrnhutismus und der Liedsammlung *Sions sånger* ["Lieder Zions"] (Stockholm 1743, 1747, 1748 u.ö.) im Norden, auf Finnisch *Sionin wirret* (Elias Lagus, Stockholm 1790), hervorgehoben wurde, wurden diese auch in derer Hintergrund doch wichtigen Gesangbücher des Pietismus in Vergessenheit geraten.²⁰ Dieser Beitrag möchte ein einleitender Versuch zu einer Darstellung dieser frühen, teilweise auch durchaus unerforschten Rezeptionsgeschichte sein. Hier wird hauptsächlich Schweden (Stockholm), aber vorbe-reitend auch schon Finnland und Estland (Tallinn) behandelt.

2. Schweden als europäische Grossmacht

Finnland hatte zum schwedischen Reich bereits jahrhundertlang gehört. Im 17. Jahrhundert wurde Schweden aber ein Grossmacht:

Nun beherrschte es ausser Finnland nicht nur Tallinn (Reval, seit 1561) und Nord-Estland (seit 1595), sondern bekam durch bedeutende Landgewinne hier noch u.a. die ganzen Ostseeprovinzen und mehrere Gebiete Deutschlands. Erst mit dem Frieden zu Uusikaupunki (Nystad, 1721) war diese Epoche endgültig dahin.²¹ Das schwedische Luthertum dieser Periode war vor allem durch das Bestreben, die *unio religionis* zu bewahren, gekennzeichnet. Im Kirchengesetz von 1686 erhielt die geforderte vollständige Einheit des religiösen Denkens mit dazu gehörenden Kirchenzwangssystem seine endgültige Ausgestaltung. Der Sieg der lutherischen Orthodoxie wurde durch die Einführung der Bücherzensur noch verstärkt. Seit 1686 sollte der *Censor librorum* die eingeführte ausländische Literatur wie auch die einheimische Buchproduktion überwachen. So schien die Orthodoxie eine gesicherte Stellung gegen alle fremden Einflüsse erreicht zu haben.²² In Wirklichkeit jedoch tauchten bereits neue religiöse Gedanken auf, die allmählich diese Einheitskirche zerbrechen sollten. Von Deutschland ausgehend machten sich nämlich innerhalb der Orthodoxie neue (frühpietistische) Frömmigkeitsbestrebungen bemerkbar. Obgleich sie im 17. Jahrhundert in Schweden noch keine grosse Ausbreitung erreichten, tendierten sie bereits zu dem, was dann unter dem Sammelbegriff "Pietismus" bekanntwerden wurde.²³

3. *Der frühe, konservative Pietismus in Schweden, Finnland und Estland*

A. Der Spenersche Pietismus

Philipp Jakob Spener (1635-1705) setzte grosse Hoffnungen auf den Norden, auf das Baltikum, Finnland und Schweden.²⁴ Der Pietismus hatte in Finnland eher als in Schweden Fuss gefasst.²⁵ Die ersten Einflüsse bekamen durch Johannes Gezelius d.J., der Spener bereits 1673 in Frankfurt persönlich kennengelernt hatte. Jener spätere Bischof von Turku wurde aber nicht ein Pietist. Zur gleichen Zeit, als jener Einfluss Speners zurückging, trat aber bereits der erste Spenersche Pietist, Johann Wegelius, gleichzeitig mit den Radikal-

pietisten (Lars Ulstadius, Petter Schäfer), auf.²⁶ Bereits Ende der 1670er Jahre waren aber auch schon in Stockholm der Rektor der deutschen Schule wie auch der Pfarrer der dortigen deutschen Gemeinde mit den Spenerschen Reformgedanken vertraut, aber im eigentlichen Sinn kam der Spenersche Pietismus erst zirka zehn Jahre später nach Schweden. Dieser frühe Pietismus nahm eine kirchenfreundliche Haltung ein.²⁷ In Baltikum wiederum hatte der Spenersche Pietismus schon in einer frühen Phase in der Pfarrerschaft und im Bürgertum Boden gewonnen. Um die Jahrhundertwende hatten die neuen Ideen schon in die Theologische Fakultät Uppsala Eingang gefunden.²⁸ Auch in den von Schweden beherrschten Gebieten Deutschlands wurde der Pietismus ausgebreitet. Die schwedische Regierung sah sich gezwungen, neue Religionsgesetze zu erlassen. Eine treibende Kraft dabei war Johann Friedrich Mayer (1650-1712).²⁹ 1691 hatte er vom Karl XI. den Auftrag erhalten, als Oberkirchenrat sämtlicher schwedisch-deutschen Provinzen zu fungieren und bereits 1694 war Mayer gelungen bei dem König einen gegen den Pietismus gerichteten Erlass zu erwirken. Karl XII. brachte der Professor dazu, verschärfte Bestimmungen gegen den Pietismus zu erlassen (das Edikt vom Jahre 1706).³⁰ Erst 1707 wurde Mayers Einfluss zurückgedrängt.³¹

B. Der Hallesche Pietismus

Inzwischen (ab 1693) waren aber bereits auch die Kontakte mit dem Halleschen Pietismus durch Studenten vermittelt (Karlskrona, Gotenburg), die nunmehr in Halle studierten.³² Der Einfluss auf den schwedischen und finnischen Offiziersstand begann ebenso mindestens in Grundzügen bereits in den 90er Jahren.³³ Auch in Stockholm hatten diese pietistischen Ideen in jener Zeit einigen Boden gewonnen und die früheste exakte Mitteilung über die dortigen pietistischen Kreise stammt aus dem Jahre 1702. Diese Stadt war als Hauptstadt von Schweden im 18. Jahrhundert von grösserer Bedeutung als früher und auch die pietistische Bewegung war in der Hauptsache darauf konzentriert. Um 1710 bekam dann August Hermann Francke ein anonymes Verzeichnis etwa 40 "christlichen

Freunde in Schweden³⁴. Unter den bedeutendsten von ihnen waren ausser dem Kämmerer Elias Wolker (1660-1733, Adelsname seit 1720 von Walcker) der Oberlandesgerichtsrat Georg Lybecker³⁵. Als königlicher Beamter genoss der vorige grosses Ansehen. Beide standen in persönlicher Verbindung mit Francke.³⁶ Zum engeren Kreis dieser Stockholmer Pietisten gehörten ebenso der seit 1710 als Pfarrer der Deutschen Stockholmer Gemeinde tätige Georg Johann Conradi (1649-1747) und der finnische Magister Johann Simon Tolpo (Tälpo, 1684-1740). Auch der letztgenannte war spätestens seit 1710 in Stockholm. Conradi und Tolpo waren in ihrer Studienzeit in Halle³⁷ erweckt worden und arbeiteten in diesem Geist während ihrer Jahre in Stockholm weiter.³⁸ Der in Riga geborene Conradi war als Prediger hoch geschätzt. Später wurde er zum Hofprediger des Friedrichs I. von Schwedens, danach noch des Königs Friedrich IV. von Dänemark.³⁹ Bereits um 1715 schlossen sich immer mehr Pfarrer dem Kreis der Stockholmer Pietisten an, unter ihnen mehrere Finnen.⁴⁰ Die meisten von den im obengenannten Verzeichnis aufgelisteten Personen gehörten eben zu diesem Kreise. Ausser Tolpo stammten mehrere andere von ihnen aus Finnland. Dazu standen auch die in Finnland wohnenden finnischen Pietisten bereits vor dem Grossen Unfrieden (1713-1721) in Kontakt mit Vertretern dieses in Schweden aufgekommenen Pietismus. Als Zwischenstationen der Verbreitung des Halleschen Pietismus waren auch das Baltikum und die Karolinenarmee. Die vor den herannahenden Russen nach Schweden geflüchteten finnischen pietistischen Theologen verstärkten wiederum den Pietismus im schwedischen Mutterland.⁴¹ Seit Anfang des siebzehnten Jahrhunderts bis 1710 waren auch Riga und Livland Teile des Schwedischen Reiches, auch wenn Schweden erst 1721 offiziell auf die Ostseeprovinzen verzichtete. Livland umfasste in dieser Zeit auch den südlichen Teil des heutigen Staates Estland. Ebenso hier im Baltikum waren die Kontakte mit dem Halleschen Pietismus früh vermittelt. Francke interessierte sich für die Balten: sie hatten auch in Russland grossen Einfluss. Viele deutsche Balten studierten in Halle, und als mehrere Familien Hauslehrer suchten, wandten sie sich an Francke.⁴² Das Jahr 1710 war auch dadurch bemerkenswert, dass es eine grosse Veränderung im kirchlichen Leben bedeutete: nach den schweren Kriegsjahren als Teil des

Schwedischen Reiches und als Teil der schwedischen Einheitskirche wurde nun die strenge Orthodoxie verdrängt und der eigentliche Triumphzug des Pietismus – vor der Verbreitung des Herrnhutismus – begann. Das Recht auf freie Ausübung der lutherischen Religion, die in Livland und Estland als Landeskirche auch danach weiterherrschte, wie auch die Bestätigung der deutschen Sprache als Amtssprache blieben in der Sonderrechtsordnung von Peter I. dieser Länder verankert. Nach dem Frieden liessen sich dazu einflussreiche Mitarbeiter des russischen Zars in diesen Provinzen nieder, unter ihnen Oberst Johann Balthasar von Campenhausen und General Nikolaus Ludwig von Hallart. Das Gymnasium in Tallinn war in Estland in der Verbreitung des Halleschen Pietismus wichtig.⁴³ In dieser Zeit waren aber Estland und Livland beinahe ein hundert Jahre lang ohne eigene Hochschule. Obgleich die Zahl der Geistlichen mit Hallescher Ausbildung erst später ihren Höhepunkt erreichte,⁴⁴ waren schon nun die bedeutungsvollsten Vermittler des Halleschen Pietismus in Estland die Theologen, die in Halle studiert hatten. Tallinn entwickelte sich zu einem wichtigen Stützpunkt des Pietismus im Baltikum.⁴⁵ Der Pastoren als Hauptkommissionäre der halleschen Literatur und der Gemeinden der Hafenstädte des Baltikums als Zentren des Buchhandels zukamen eine grosse Rolle. Von dort aus wurde auch die Verteilung der Bücher ins Landesinnere organisiert.⁴⁶

Bevor die verschiedenen Verbote für religiöse Zusammenkünfte der Laien dann ihren Höhepunkt erreichten, erlebte der Pietismus in den 1720er Jahren in Schweden noch eine Blütezeit. Als fast das ganze schwedische Heer im Grossen Nordischen Krieg (1700-1721) durch die Niederlage bei Poltava 1709 in die Hände der Russen gefallen war, war unter den karolinischen Kriegsgefangenen in Sibirien eine religiöse Erweckung stattgefunden. Die Not bereitete den Weg für eine innige Religiosität und nach 1718 hatte diese neue und kräftige Blütezeit des Halleschen Pietismus begonnen. Diejenigen, die die Gefangenschaft überlebt hatten, konnten aber erst nach dem Friedensschluss, also in 1722-1724 und noch später zurückkehren.⁴⁷ Auch in Finnland war der Krieg der Ausbreitung des Pietismus förderlich. Die sich in Südfinnland konzentrierende Bewegung der

“erweckten Karoliner” wurde als “Herrenhofpietismus” bezeichnet. Der bedeutendste der Pietistenoffiziere war General, Freiherr Carl Gustav Armfelt (1666-1736). Auch die Nachfrage nach Hauslehrer aus Halle sowohl in Schweden als in Finnland war stark. Die erste Eingabe aus Finnland wurde bei Francke eben vom Armfelt 1722 gemacht.⁴⁸ Diesem noch auf die höheren Stände beschränkten Pietismus schlossen sich auch einige Pfarrer an. Und als nun die früher nach Schweden geflüchteten pietistischen Theologen nach Finnland zurückkehrten, nahmen sie neues Gedankengut mit. Der Aufenthalt in Schweden hatte oft bewirkt, dass radikale Auffassungen weggefiltert wurden – eine für den Halleschen Pietismus charakteristische Kirchlichkeit blieb zurück. Auch die vor der russischen Bedrohung aus Livland nach Finnland fliehende Bevölkerung stärkte den Pietismus. Durch die Initiative der Karolinerpietisten konnte dazu in Tallinn eine Reihe von Büchern erscheinen, die als “Traktate von Rävel” bezeichnet wurden.⁴⁹ Auch in Estland wurde der Hallesche Pietismus in dieser Zeit noch stark verbreitet. Immer mehr Pfarrer schlossen sich dem Kreis der Pietisten an. Der bekannteste von ihnen war der im Jahre 1724 in das leitende Amt des Oberpastors am Dom in Tallinn berufen wordene Christoph Friedrich Mickwitz (1696-1748). Er fungierte auch als Assessor in Konsistorii. Mickwitz hatte Theologie in Halle studiert, wo dann auch kirchliche Literatur für Estland gedruckt wurde.⁵⁰ In der Geschichte des schwedischen Pietismus bedeutete dann das Jahr 1727 einen wichtigen Wendepunkt, weil das sog. Konventikelplakat⁵¹ vom Jahre 1726 endgültig in Kraft trat. Es gab dem konservativen, kirchenfreundlichen Pietismus den Todesstoss. Zur gleichen Zeit gab das Auftreten Johann Konrad Dippels in Stockholm dem kirchenfeindlichen Radikalpietismus eine festere Form.⁵²

II. Zur frühen Rezeption in Schweden

1. Die Gesangbücher der deutschen Stockholmer evangelischen Gemeinde

Gewöhnlicherweise beginnt eine Darstellung der Rezeption der

Lieder der Pietismus in Schweden oder in Finnland mit der bekanntesten schwedischen pietistischen Liedersammlung *Mose och Lamsens Wisor* (Stockholm 1717).⁵³ Oder sie behandelt/ erwähnt nur diese Sammlung.⁵⁴ Es muss aber gefragt werden, ob es nicht möglich wäre, noch andere, vielleicht auch frühere Quellen zur Rezeption dieser Lieder zu finden.

In der früheren Forschung der Geschichte der Lieder des Pietismus in Schweden und Finnland werden die in Schweden gedruckten deutschen Gesangbücher nicht erwähnt. Jedoch könnten auch sie in dieser Hinsicht wertvoll sein. Als Beispiel werden hier die Gesangbücher der Stockholmer deutschen evangelischen St. Gertruds Gemeinde genommen.⁵⁵ Bereits das Gesangbuch aus dem Jahre 1695⁵⁶ – obgleich es “Nach Anleitung Dess Schwedischen Gesang=Buchs” zusammengestellt sein sollte, erhielt nicht nur Lieder solcher bekannten Dichter wie Paul Gerhardt, Johann Heermann und Johann Rist, sondern auch u.a. Lieder von dem reformorthodoxen Rostocker Pfarrer Heinrich Müller. Sehr interessant ist auch, dass schon hier einige Lieder des oftmals als Vorläufer des Pietismus charakterisierten Erasmus Finx (Francisci) erscheinen. Seine Lieder wurden nur sehr selten ausserhalb der pietistischen Sammlungen gedruckt. Dazu erweist sich das Buch wertvoll auch als Gesangbuchquelle sechs Lieder der als frühpietistische Liederdichterin bekannt gewordenen Anna Sophia (1638-1683), Landgräfin von Hessen-Darmstadt. Und der Wolfenbütteler Advokat Gottfried Wilhelm Sacer (1635-1699), dessen Haus in Wolfenbüttel als “Mittelpunkt der Pietisten” war, ist hier sogar mit 11 Liedern vertreten.⁵⁷ Die anonyme Vorbericht stellt den Gesang der ersten Christen – ganz wie unter den Pietisten üblich war – vorbildlich vor.⁵⁸ In den Jahren 1706 und 1707 wurde das Buch – mit einigen Veränderungen und der Hinzufügung einiger weniger Gesänge – neu herausgegeben.⁵⁹ Es ist also anzunehmen, dass bereits einige Vorläufer⁶⁰ des Frey-G 1704:s oder jedenfalls das neuere deutsche Liedmaterial in Stockholm früh bekannt waren. Auch unter der von dem Stockholmer Pietisten Elias Wolker 1713 beschlaggenommenen Literatur waren ausser Freylinghausens *Grundlegung der Theologie* (Halle 1708) ebenso Gottfried Arnolds *Göttliche Liebesfunken* (Frankfurt 1701) und J.W. Petersens

“Der Stemmen aus Sioij erster Theil” (1698).⁶¹ Bereits 1707 wurde aus einem Schiff, der auf dem Weg zu Stockholm war, u.a. “Tyska psalmböcker tryckta I Waysenhouse 1706” (deutsche Gesangbücher im Waysenhouse 1706 gedruckt) beschlaggenommen.⁶² Am wahrscheinlichsten sind sie Exemplare der dritten Auflage des Freylinghausenschen Gesangbuches. Also scheint dazu Frey-G 1704 (u.ö.) früh in Schweden bekannt gewesen zu sein, was deswegen natürlich ist, dass die Kontakte zwischen Halle und Schweden bereits jahrelang existierten.⁶³

Durch das neuartige Liedmaterial bereiten die obengenannten früheren Gesangbücher der Stockholmer deutschen Gemeinde bereits den Boden zur Aufnahme der Lieder der Freylinghausenschen Gesangbücher. So beeinflussten sie die folgende, “etwas verschiedene, und aus 786. Gesängen bestehende Auflage” (1724). Sie erschien in Stockholm, betitelt *Neu= Vermehrt= und Verbessertes Sonderlich in Stockholm Gebräuchliches Teutsches Gesangbuch [...]*⁶⁴. 45 % von den 768 Liedern stimmen mit den Liedern der Freylinghausenschen Gesangbüchern überein. Eine Analyse zeigt, dass 264 von ihnen mit den Liedern des Frey-G 1704:s, 14 wiederum mit den hinzugefügten Liedern der zweiten Auflage (Frey-G 1705), und schliesslich 83 mit den Liedern des Frey-N 1714:s gemeinsam sind. Mit den wenigen hinzugefügten Liedern des sog. *Auszugs* (Frey-G 1718) sind noch zwei Lieder gemeinsam. Zu den Verfassern dieses Gemeingutes gehören u.a. 87 bekannte Liederdichter von Martin Luther durch Paul Gerhard bis Erasmus Finx. Von diesen Liedern gehörte 74 % auch zu den Liedern des Gesangbuches 1695, 75 % zum Inhalt dessen Auflagen 1706 und 1707.⁶⁵

In diesem Gesangbuch wird betont, dass – wie bei Freylinghausen⁶⁶ – es nicht nur aus den alten sondern auch aus neuen Liedern bestand. Man hatte nämlich “anderer Geistreicher Männer Schrifften zusammen gesucht/ und diese an der Alten Stelle gesetzt/ nicht aus unzeitiger Liebe zum Neuen/ sondern weil dieselbe mehr Krafft und Geist mit sich führen/ und also zur Erbauung und Erweckung Christlicher Andacht geschickter sind”. Erbauung, Erweckung

und Andacht – diese drei für die Pietisten wichtige Begriffe wurden früher auch von Freylinghausen zusammengebunden.⁶⁷ Die Anzahl der ganz neuen, mit den Freylinghausenschen Gesangbüchern gemeinsamen Dichternamen ist 39. Sie representieren verschiedene Zeitalter – vom 16. Jahrhundert an (Johann Walther, Nathan Chytraeus und Cyriakus Schneegass) bis zu den Pietisten wie Joachim Neander, Gottfried Arnold, A.H. Francke und Freylinghausen selbst.⁶⁸ Dazu kommen einige wenige anonyme Lieder, die aus den Vorläufern des Frey-G 1704:s stammen.⁶⁹

Es ist eine Aufgabe der späteren Erforschung, sich eingehend damit zu beschäftigen, wer oder welche an der Herausgabe beteiligt waren. Ein möglicher Vermittler dieses Liedstoffes ist jedenfalls der in diesem Beitrag bereits erwähnte bekannte Stockholmer Pietist, der frühere Pastor der Gemeinde, Johann Georg Conradi. Auch später wurde er als Gesangbuchherausgeber bekannt. Dieser auch mit Gottfried Arnold befreundete Pfarrer hatte ja in Halle studiert. Er korrespondierte mit Francke jahrelang.⁷⁰ Als das Buch im Stockholmer Konsistorium behandelt wurde, wurde von den Repräsentanten der Orthodoxie gefordert, dass alle aus dem (!) halleischen Gesangbuch stammenden Lieder ausgeschlossen werden sollten. Das Konsistorium erscheint in seinen Entscheidungen jedoch wankend oder unentschlossen, denn es hatte später zugegeben, dass mehrere Lieder (der Pietisten) “rätt vackra och anderika” (“recht schön und geistreich”) seien. Und nicht nur das, sondern die orthodoxen Mitglieder wären auch bereit gewesen, sie anonym in das geplante Gesangbuch aufzunehmen.⁷¹

SUVI-PÄIVI KOSKI
gesang@saunalahti.fi

Suvi-Päivi Koski är

**SOM FORSKARE (hymnolog): teol. mag. 1978,
disputerade 1996 (Helsingfors universitet,**

teol. fakulteten, allmän kyrkohist). Tema: GEIST=REICHES GESANG=BUCH FRÅN ÅR 1704 SOM PIETISTISK PSALMBOK. En undersökning om bokens redaktör, bakgrund, teologi, psalmer och psalmförfattare. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 172. H:fors 1996, 502 s, på finska + sammandrag på tyska (+ tabeller och register). Föredrag och forskning i Finland och i Tyskland; flera vetenskapliga artiklar har utgivits eller kommer att bli utgivna i båda länder. Teologie doktor 2003 (H:fors univ.). Flera forskningsstipendier. Pågående forskning: en raritet, en finsk miniatyrpsalmbok (YXI WÄHÄ SUOMENKIELINEN WIRSIKIRJA Stockholm s.a.) från 1600-talet. Styrelsemedlem i Hymnologian ja liturgiikan seura (Sällskapet för hymnologi och liturgik) 1996-1999, 2007-.

SOM PRÄST etc: Församlingslektor i Finska ev.-luth. kyrkan 1979-, prästvigdes 1988. Har jobbat också i den Svenska kyrkan. 1990-2001 kaplan (komminister) i Ekenäs tvåspråkiga församling, fr.o.m. 2001 som präst i H:fors, fr.o.m. 2007 som domkyrkokaplan i Helsingfors domkyrka. Musikstudier t.ex. i Sibelius-Akademien (H:fors); skrivit flera andliga sånger (melodier & texter) samt musik till två familjemässor.

Adresse: Hallonnäsg. 16 b A 3 FI-002 10 Helsingfors

Noter:

1 " [...] har jag författat flere bref och Poesier och bland dem 1755 Öfversättning af psalmer i Halliske psalmboken [...]"

vgl. Carl Michael Bellmans Levernesbeskrivning. Utgiven av Bellmansällskapet. Stockholm 1947, Bogen 3. In 1755 war Bellman 15 Jahre alt. Die Impulse zur Erwählung eben dieses Gesangbuches hätte der Dichter aus dem (pietistischen?) Elternhaus oder von seinen Hauslehrern Rutström oder Ennes kommen können, die er sehr positiv beschrieb. Vgl. Levernesbeskrivning (s. oben) 1947, Bogen 2 u. 3. Der begabte Herrnhuter, der enthusiastische Pfarrer Anders Carl Rutström (1721-1772), einst der "bekannteste Vertreter des schwärmerischen Pietismus", wurde auch als Lieddichter (*Sions Nya Sångar*, "Zions neue Lieder", Kopenhagen 1778) berühmt. Zu Rutström vgl. auch Byström, Olof: Kommentar till Carl Michael Bellmans levernesbeskrivning. -Levernesbeskrivning (s. oben) 1947, 14-17; Huldén, Lars: Carl Michael Bellman. Stockholm 1994, 26-27; Montgomery, Ingun: Der Pietismus in Schweden im 18. Jahrhundert. -Geschichte des Pietismus. Band 2. Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert. Göttingen 1995, 517-518. Der kirchlich wenig interessierte, geniale Magister Claes Ludvig Ennes (1727-1791), der später als Hauptpfarrer in Röke fungierte, hatte Bellman in Dichtkunst unterrichtet. Zu Ennes vgl. auch Byström (s. oben) 1947, 18-20; Huldén 1994 (s. oben), 28. Zu Bellmans übrige religiöse Dichtung vgl. Huldén (s. oben) 1994, 129-134. Den Wink irgendeine Verbindung zwischen Bellman und diesem Gesangbuch betreffend verdanke ich Herrn Kirchenmusiker Ari Häyrynen, der sie in Brunners fiktiven, auf Bellman-Quellenmaterial jedoch bauenden Roman wahrnahm. Da benennt der Verfasser, der bekannte Literaturwissenschaftler und Dr. phil. Ernst Brunner jenes Gesangbuch jedoch inexakt als "Freylingshausens Geistliches Gesangbuch". Brunner, Ernst: Malja tomullesi. Helsinki 2004. 60.

2 Die letzte, 20. Auflage des Gesangbuches 1704 (im Folgenden mit Frey-G 1704, Frey-G 1705 usw. verkürzt) wurde noch 1844 erneut gedruckt. Die übrigen wichtigen Freylinghausenschen Gesangbücher waren das *Neue Geist=reiche Gesang=Buch* (Halle 1714 u.ö., im Folgenden mit Frey-N 1714 verkürzt) und das *Geistreiche Gesang=Buch* (Halle 1718 u.ö. - im Folgenden mit Frey-G 1718 verkürzt). Das "grosse Freylinghausen", das postume Sammelwerk (Halle 1741 u.ö. - im Folgenden mit Frey/Fran-G 1741 verkürzt) erschien erst nach dem Tode des Herausgebers. Zu

Frey-G 1704 vgl. Koski, Suvi-Päivi: Geist=reiches Gesang=Buch vuodelta 1704 pietistisenä virsikirjana. Tutkimus kirjan toimittajasta, taustasta, teologiasta, virsistä ja virsirunoilijoista [Das "Geist=reiche Gesang=Buch" aus dem Jahre 1704 als ein pietistisches Gesangsbuch - eine Untersuchung zum Herausgeber, zum Hintergrund, zur Theologie, zu den Lieder und Liederdichtern des Buches]. Diss. Mit einer Zusammenfassung in Deutsch. Finnische Gesellschaft für Kirchengeschichte. Veröffentlichungen 172. Helsinki 1996 [im Folgenden mit Koski 1996 a abgekürzt]. Diese Dissertation wie auch zwei anderen wurden in Deutschland als "besonders gewichtige Beiträge zur Erforschung pietistischer Liedkultur" bewertet. Diese etwas früheren waren die Werke von McMullen und Arndal, vgl. McMullen, Dianne Marie: The Geistreiches Gesangbuch of Johann Anastasius Freylinghausen (1670-1739): A German pietist hymnal. Volumes I- II. Diss. Phil. Michigan 1987; Arndal, Steffen: "Den store hvide Flok vi see ...". H.A. Brorson og tysk pietistisk vækkelsessang. Diss. Odense University Studies in Literature vol. 24. Odense 1989; vgl. Busch, Gudrun & Miersemann, Wolfgang 1997: Einleitung, - "Geist=reicher" Gesang". Halle und das pietistische Lied. Hrsg. v. Gudrun Busch und Wolfgang Miersemann. Tübingen 1997, 1-2. -Die Lieder, die ohne Melodien erschienen, bekamen in Frey-G 1704 Melodieverweisen. Zu den Melodien und Verweisen vgl. McMullen 1987; Koski 1996 a (s. oben), 144-157, Viitteet GG 1704:n painettuihin melodioihin [Verweise, die auf den eigenen Melodien des Frey-G 1704:s beziehen, Beilage 5 A], 409-411, Viitteet sävelmättömiin virsiin [Verweise, die auf anderen Melodien der Kirchenlieder beziehen, Beilage 5 B], 412-414, Aakkosellinen virsiluettelo (virret, niiden tekijät ja tausta) [Alphabetisches Liedverzeichnis (die Lieder, die Liedverfasser und der Hintergrund), Beilage 6 A], 415-430 wie auch Aakkosellinen tekijäluettelo (virsirunoilijat ja säveltäjät) [Alphabetisches Verfasserverzeichnis (die Lieddichter und Komponisten), Beilage 6 B], 431-443.

3 Mehrere Vorläufer bilden einen wichtigen Teil des Bezugsrahmens dieses Gesangbuches. Es ist dabei auch zu bedenken, dass sich Freylinghausen selbst wahrscheinlich auch schon vor 1704 als Gesangbuchherausgeber tätig war. Zu den Vorgängern und Vorbildern dieses Gesangbuches vgl. Koski 1996 a (s. Anm. 3), 75-98;

Koski, Suvi-Päivi: Der Buchhändler Andreas Lupprius und die von ihm verlegten Gesangbücher. -Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 35. Band. 1994/95. Göttingen 1996 [= Koski 1996 b], 216-232 wie auch Koski, Suvi-Päivi: Zu den Vorläufern und Vorbildern des Geist=reichen Gesang=Buches (Halle 1704). Sektionsbeitrag - 18. Studientagung der IAH. -IAH BULLETIN Nr. 24. Groningen 1996 [=Koski 1996 c], 257-284 und Miersemann, Wolfgang: Auf dem Wege zu einer Hochburg "geist=reichen" Gesangs: Halle und die Ansätze einer pietistischen Liedkultur im Deutschland des ausgehenden 17. Jahrhunderts. -"Geist= reicher" Gesang. Halle und das pietistische Lied. Hallesche Forschungen 3. Tübingen 1997, 11- 80; Bill, Oswald: Christoph Graupners Choralbuch von 1728 im pietistischen Umfeld. Einflüsse des Gesangbuchs von Eberhard Philipp Züehl auf den Kirchengesang in Hessen-Darmstadt. -Pietismus und Liedkultur. Hallesche Forschungen 9. Tübingen 2002, 201-207.

4 Koski 1996 a (s. Anm. 3), 158-162, 406-408 (Beilage 4, Tabelle Freylinghausens virsikirjojen painokset 1704-1874 [Die verschiedenen Auflagen und Versionen der Freylinghausenschen Gesangbücher 1704-1874] wie auch u.a. Koski, Suvi-Päivi: Von den 683 "geist=reichen" zu den 815 "neuen geist=reichen" Liedern: Das Neue Geist=reiche Gesang=Buch (Halle 1714) und seine Beziehung zum Geist=reichen Gesang=Buch (Halle 1704). -Pietismus und Liedkultur. Hallesche Forschungen 9. Tübingen 2002 (Koski 2002 a), 96-97, Anm. 10. Zur Liederanzahl vgl. speziell Koski 1996 a (s. Anm. 3), 162, Anm. 323.

5 Freylinghausens Verhältnis zu Luther würde eine eigene Untersuchung erfordern. Bereits in seiner berühmten Dogmatik *Grundlegung Der Theologie* (Halle 1703), die auch sein Gesangbuch beeinflusste, zitiert er den Reformator mehr als 100 Male. Koski 1996 a (s. Anm. 3), 39-40; Suvi-Päivi Koski: Und sungen das lied Mosis dess Knechts GOTTes/ und das lied dess Lamms - Apoc. XV:3. Zur Theologie des Geist=reichen Gesang=Buches (Halle 1704) von Johann Anastasius Freylinghausen. -"Geist=reicher" Gesang. Halle und das pietistische Lied. Hallesche Forschungen 3. Tübingen 1997 [=Koski 1997 a], 174. Zur Freylinghausens Dogmatik und zu derer Einwirkung auf das Gesangbuch vgl. Koski 1996 a (s. Anm. 3), 28-74, 130-137; Koski 1997 a (s. oben), 171-177.

6 Koski 1996 a (s. Anm. 3), 99-129, 378, 382-383, 489-492 (zur Musiktheologie und zur Funktion des gemeinsamen Singens im Halleschen Pietismus); vgl. auch Bunnars, Christian: Nachwort. -Lieder des Pietismus aus dem 17. und 18. Jahrhundert. Kleine Texte des Pietismus 6, 145-156. Bereits im Frey-G 1704 machten die Lieder aus dem Mittelalter, der Reformation, Spätreformation und Frühorthodoxie (bis etwa 1618) ein Fünftel des Inhalts. Ein Drittel entstand in den Jahren 1618-1675. Insgesamt besteht somit über die Hälfte des Materials hier aus älterer Lieddichtung (bis 1675). Zu den Liederdichtern des Frey-G 1704:s vgl. Koski 1996 a (s. Anm. 3), 163-371; Koski, Suvi-Päivi: Von Martin Luther bis Johann Wilhelm Petersen. Zu den Liederdichtern des Geist=reichen Gesang=Buches (Halle 1704 und 1705) von Johann Anastasius Freylinghausen. -Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001. Hallesche Forschungen 17/2, 901-903, 908-911. Zu den Liederdichtern des Frey-N 1714:s vgl. Koski, Suvi-Päivi: 2002 a (s. Anm. 5), 121-127.

7 Koski 1996 a (s. Anm. 3), 107, 116, 118-121, 375-382; Zur internationalen Rezeption vgl. Koski, Suvi-Päivi: Johann Anastasius Freylinghausenin Geist=reiches Gesang=Buch (Halle 1704) -erästä protestanttisen virsikirjahistorian "bestselleristä" ja sen kansainvälisestä vaikutushistoriasta. -Musiikki. Vol. 26, Nr. 1 (1996 = Koski 1996 d), 37-59; Kadelbach, Ada: "Geist=reicher" Gesang in Amerika. Einflüsse des Halleschen Pietismus auf den lutherischen Kirchengesang in der Neuen Welt. -"Geist=reicher" Gesang. Halle und das pietistische Lied. Hallesche Forschungen 3. Tübingen 1997, 313-328. vgl. auch Koski 2005: "Preiss/ Lob/ Her/ Ruhm/ Danck/ Krafft und Macht sey dem erwürgten Lamm gesungen [...]". Das Frontispiz des Geist=reichen Gesang=Buches (Halle 1704) als Spiegel der Theologie des Pietismus. -Gesangbuchillustration. Beiträge zu ihrer Geschichte. Mainzer Hymnologische Studie. Band 11. Tübingen 2005, 91-99. Sowohl die Tagungsbände I-II des I. internationalen Kongresses für Pietismusforschung (s. Anm. 7) als auch die bald erscheinenden Tagungsbände des II internationalen Kongresses für Pietismusforschung 2005 enthalten mehrere interessante Beiträge, die den starken internationalen Charakter und die Missionswirksamkeit des Pietismus und des Herrnhutismus

behandeln.

8 Wahrscheinlich durch das vorbildliche "Freylinghausen" bekannt gewordene reformatorische Lieder wurden auch von den radikalen Gruppen gesungen. Zum Beispiel wurden sie von den Täufern von Schwarzenau sowohl in Deutschland als nach der Emigration dann auch in USA (Church of the Brethren) gedruckt. Unter ihnen befinden sich auch Lutherlieder Vgl. Durnbaugh, Hedwig T.: THE GERMAN HYMNODY OF THE BRETHREN 1720-1903. Philadelphia 1986, 12-13, 172, 173, 184, 200, 203, 207, 224, 289, 292 usw.

9 Die frühe, sehr interessante dänisch-norwegische Rezeption wird hier nicht behandelt. Sie wurde u. a. in der Dissertation von Steffen Arndal (s. Anm. 3) wie auch neulich in seinem Beitrag behandelt. Vgl. Arndal, Steffen: Inspiration und Rezeption. Zum Weg "Neuer" Lieder des halleschen Geist=reichen Gesang=Buches nach Schleswig-Holstein, Dänemark und Norwegen. -Pietismus und Liedkultur. Hallesche Forschungen 9. Tübingen 2002, 243-252.

10 Den svenska psalmboken. Antagen av 1986 års kyrkomöte. Stockholm 1986, Nrn 2, 316, 242, 568 und 570. Mit der "schwedischen Kirche" ist hier die evangelisch-lutherische Kirche Schwedens gemeint.

11 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon virsikirja. Hyväksytty kirkolliskokouksen ylimääräisessä istunnossa 13. helmikuuta 1986. Jyväskylä 1987, Nrn 89, 150, 302, 329, 353, 380, 385, 386, 401, 404, 405, 430, 556, 558 usw. Vgl. auch Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Antagen av kyrkomötet I februari 1986. St Michel 2005, Nrn 138, 261, 294, 289, 367 usw.

12 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon virsikirja 1986 (s. Anm. 12), Nr. 386; Frey-N 1714, Nr. 616; Koski, Suvi-Päivi: Saksalaisen pietismin virsiä kokoelmassa Hengellisiä lauluja ja virsiä. -Virsin, lauluin, psalttarein. Juhlakirja Reijo Pajamon 60-vuotispäivänä 27.9.1998. Sibelius-Akatemia. Kirkkomusiikin osaston julkaisuja 17. Kuopio 1998, 182-185. Suokunnas und noch Väinölä in seinem neulich erschienenen, gewichtigen Werk über das neueste finnische Gesangbuch benutzen den inexakten Titel "Geistreiches Gesangbuch [1714]". Suokunnas, Seppo: Suomalaisen virsikirjan virsien ja niiden sävelmien alkuperä. -VIRSITIETO. Käsikirja virsikirjan

käyttäjille. Helsinki 1988, 166; Väinölä, Tauno: Virsikirjamme virret. Hämeenlinna 2008, 404.

13 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon virsikirja 1986 (s. Anm. 12), Nr. 405. Leider erwähnt Suokunnas auch hier “Geistreiches Gesangbuch 1714” als die älteste Quelle des Liedes. Väinölä wiederum erwähnt die älteste Quelle des Liedes nicht. Suokunnas 1988 (s. Anm. 13), 169; Väinölä 2008 (s. Anm. 13), 421-422. Auch dieses Lied erschien in Frey-N 1714, vgl. Frey-N 1714, Nr. 359.

14 Zuerst erschien es da mit zwei Melodien versehen. Ausser der traditionellen Melodie (Basel 1745) befand sich da eine Melodie des finnischen Kirchenmusikers und Komponisten Ilmari Krohn. In Frey-N 1714 wurde die Melodie des Arnoldischen *Liedes O der alles hätt’ verlohren* hier als Lehnmelodie benutzt. Koski, Suvi-Päivi: Virsitohtorin vastaanotolla (I), 1.-Kirkon lähetystöyn juhluvuosi 2009. Juhlavuosiseminaari Lähetyskirkossa 10.11.2008 (ungedruckt).

15 Uus Lauluraamat. Kirikus, koolis ja kodus pruukida. Tallinn 1907, Nrn 514, 621, 624 u. 627.

16 Kiriku laulu- ja palveraamat. S.l. [Kanada u. Estonia] 1991, Nrn 53, 68, 111, 157, 162, 177, 262, 271, 275, 282, 298, 312, 322 und 357.

17 Hier werden speziell die Tagungen 1994, 1999 und 2004 in den Franckeschen Stiftungen zu Halle mit den von Gudrun Busch und Wolfgang Miersemann herausgegebenen Tagungsbänden “Geist=reicher” Gesang. Halle und das pietistische Lied, Pietismus und Liedkultur und “Sjngt dem Herrn nah und fern”. Das Freylinghausensche Gesangbuch im Spiegel seiner 300-jährigen Wirkungsgeschichte) gemeint. (Hallesche Forschungen Nrn 3, 9 und 20, Tübingen 1997, 2002 und 2009). Auch in den I.-II. Internationalen Kongressen für Pietismusforschung (Halle 2001, 2005) wurde das pietistische Liedkultur in mehreren Vorträgen behandelt (zu diesen Tagungsberichten s. Anm. 8).

18 Zu den Früchten des langjährigen grossen Freylinghausen-Editionsprojektes der Franckeschen Stiftungen, *Freylinghausen, Johann Anastasius: Geistreiches Gesangbuch. Edition und Kommentar* gehören mehrbändige Werke, von denen bereits Band I (I/1 und I/2 = Geistreiches Gesangbuch Lied 1-395, 396-758 + Melodienbeigabe) und Band II/1 (Neues Geist=reiches Gesang=Buch) in 2004-2009 gedruckt wurden. Es ist eine historisch-kritische Edition

der vierten Ausgabe des Gesangbuches (1708). Noch später wird ein breites Kommentarteil erscheinen. Speziell das älteste, auch historisch sehr wichtige Freylinghausensche Gesangbuch (1704) ist eine Rarität. Vgl. Koski 1996 a (s. Anm. 3), 158, auch Anm. 290-291). Weil es der Ausgangspunkt aller späteren Auflagen und Versionen ist, wäre eine Faksimileaufgabe mindestens eine ebenso motivierte Lösung gewesen.

19 Koski 1996 a (s. Anm. 3), 158-159; Koski 2002 a (s. Anm. 5), 97, speziell Anm. 11. Vgl. auch Anm. 13 u. 14 dieses Beitrages. Nur Nordstrandh erwähnt sowohl Frey-G 1704 als Frey-N 1714. Nordstrandh, Ove: Den äldre svenska pietismens litteratur. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 26. Stockholm 1951, 256, 262.

20 Koski, Suvi-Päivi. Jumalan rakkaus – rakkaus Jumalaan. Unohdetuista piirteistä pietismin virsissä. –HYMNOS. Hymnologian ja liturgiikan vuosikirja 1997. Helsinki 1997 [= Koski 1997 b], 71-88. –In ihrem gewichtigen Werk über *Sions Sångers* konstatiert Karin Dovring, dass Kirchenlieder und geistliche Lieder ein gemeinsames geistliches Eigentum sind, das aus einem zum anderen Land wandert. Sie beklagt sich auch über den Mangel des deutschen Liedschatzes in Schweden, was auch die Forschung erschwert. Sie erwähnt “Hallepsalmboken” (“das Halle-Gesangbuch”) und mehrere Liedersammlungen der schwedischen Pietisten, die von einigen Pietisten und Radikalpietisten benutzt wurden, bevor sie zum Herrnhutismus übertraten. Freylinghausens Gesangbuch wird nur als eine Ausgabe aus dem Jahre 1738 etwas benutzt. Die übrigen werden gar nicht behandelt. Vgl. Dovring, Karin: Striden kring Sions Sångers och närstående sångsamlingar. En idé- och lärdomshistorisk studie I. Lund 1951, 15, 29, 247, 249, 283. Die Jahreszahl 1738 enthüllt, dass sie nur die achte Edition des sog. Auszugs (Frey-G 1718) mit 1056 Liedern [vgl. Koski 1996 a (s. Anm. 3), 407] kennt. Mehr als ein Drittel der Lieder der Freylinghausenschen Gesangbücher bleiben ihr also unbekannt. Die oben erwähnten schwedischen Sammlungen der Pietisten fehlen durchaus in den von Dovring benutzten Quellen. Hier werden sie behandelt (II.2 [A-C]).

21 Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 494-495; Findeisen, Jörg-Peter: Schweden Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Geschichte

der Länder Skandinaviens. Regensburg 1997, 113-162.

22 Der Censor librorum sollte ein Verzeichnis über alle in den Buchhandlungen vorrätigen Bücher einfordern und später in den Packhäusern oder beim Öffnen der Bücherkisten diese durchsehen und die verbotenen Bücher beschlagnahmen. Die Zensur bestand bis 1766. Pleijel, Hilding: Der schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland. Eine kirchengeschichtliche Untersuchung. Lunds universitets årsskrift. N.F. Avd. 1. Bd. 31. Nr 4. Lund 1935 (= Pleijel 1935 a) 35, 159-161.

23 Obgleich sie sogar einen starken Einschlag von Passionsmystik aufweisen konnten, wurden sie nicht fremdartig empfunden. Auch Andachtsliteratur oder Kommunionbücher wie u.a. Johann Quirsfelds *Himmlische Gartengesellschaft* (M. Joh. Quirsfelds *Himmelske Örtgårds Sällskap* 1685) und *Bittere Thränen= und süsse Trost=Quelle* von Salomon Liscow (Liscovius, *Bitter tåre- och söt tröstekälla*, 1693) wurden übersetzt. Liedgren, Emil: Svensk psalm och andlig visa. Stockholm 1926 [=Liedgren 1926], 284-286. Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 492; Lenhammar, Harry: Sjalaskatt och Himmelsk kärlekskyss – 1700-talets andaktslitteratur. –Sveriges kyrkohistoria 5. Individualismens och upplysningens tid. Trelleborg 2000 (Lenhammar 2000 a), 244-253. –Liscow und Quirsfeld gehörten auch zu den Lieddichtern des Frey-G 1704:s und mehrerer dessen Vorläufer. Koski 1996 a (s. Anm. 3), 234; Koski 1996 b (s. Anm. 4), 82-83, 234, 417, 424, 426.

24 Martin Brecht: Philipp Jakob Spener, sein Programm und dessen Auswirkungen. –Geschichte des Pietismus. Band 1. Göttingen 1993 (= Brecht 1993 a), 328; Laasonen, Pentti: Die Wirkung Speners in Finnland während der schwedischen Zeit. – Der Pietismus in seiner europäischen und aussereuropäischen Ausstrahlung. Veröffentlichungen der finnischen Gesellschaft für Kirchengeschichte 157. Helsinki 1992 (=Laasonen 1992), 88-99; Johannes Wallmann: Beziehungen des frühen Pietismus zum Baltikum und zu Finnland. –Der Pietismus in seiner europäischen und aussereuropäischen Ausstrahlung. Veröffentlichungen der finnischen Gesellschaft für Kirchengeschichte 157. Helsinki 1992, 49-83.

25 Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 172; Laasonen. Pentti: Der Pietismus in Finnland im 17. und 18. Jahrhundert. –Geschichte des

Pietismus. Band 2. Göttingen 1995, 526-527. Vgl. auch Laasonen 1992 (s. Anm. 25), 95-97; Laasonen, Pentti: Die Anfänge des Chiliasmus im Norden. –Pietismus und Neuzeit Band 19. Göttingen 1993 (=Laasonen 1993), 20, 34-37. Tuppurainen behandelt das Zeitalter des Pietismus in Finnland als eine erst im 1721 beginnende Periode. Tuppurainen, Erkki: Pietismi ja valistus (1721-1809). –Suomen musiikin historia. Reijo Pajamo-Erkki Tuppurainen. Helsinki 2004, 143.

26 Pentti Laasonen: Johann Gezelius d.J. und die Rezeption des deutschen Pietismus in Finnland. Wolfenbütteler Beiträge. Band 8. 1988, 121-239; Laasonen 1992 (s. Anm. 25), 88-99; Wallmann 1992 (s. Anm. 25), 49-83. Wegelius fungierte als Hauptpfarrer in der nordfinnischen Gemeinde Pudasjärvi. Auch Ulstadius war ein nordfinnischer Pfarrer. Laasonen 1993 (s. Anm. 26), 20, 34-37; Laasonen 1995 (s. Anm. 26), 523-528. Auch literarisch erreichte der Pietismus durch die ersten geschmuggelten Schriften Finnland am Ende des 17. Jahrhunderts und zu Anfang des 18. Jahrhunderts. Laine, Esko: Die literarische Rezeption August Hermann Franckes und des hallischen Pietismus in Finnland im 18. Jahrhundert. Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001. Hallesche Forschungen 17/2, Tübingen 2005, 727.

27 Spener selbst wurde 1689 bei einer Vakanz der deutschen Kirche in Stockholm gefragt, ob er willig wäre, einem Ruf dorthin Folge zu leisten. Und mit der schwedischen Königin Ulrika Eleonora stand er in recht enger Verbindung. Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 23-27; Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 492-493.

28 Linderholm, Emanuel: Pietismen och dess första tid i Sverige. Särtryck [...] ur Emanuel Linderholm SVEN ROSEN OCH HANS INSATS I FRIDHETSTIDENS RADIKALA PIETISM (Akad. Avh. 1911). Stockholm 1966, 89; Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 493; Laasonen, Pentti: Der Einfluss A.H. Franckes und des hallischen Pietismus auf die schwedischen und finnischen Karoliner im und nach dem Nordischen Krieg. –Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. Hallesche Forschungen 1. Tübingen 1998, 6. Spener pflegte u.a. in Riga den Kontakt zu Johann Fischer und liess auch durch ihn den Bischof in Reval grüssen. Martin Brecht: Philipp Jakob Spener, sein Programm

und dessen Auswirkungen. -Geschichte des Pietismus. Band 1. Göttingen 1993 (= Brecht 1993 a), 328

29 Pleijel, Hilding: Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680-1772. -Svenska kyrkans historia, femte bandet. Stockholm 1935 (= Pleijel 1935 b), 178; Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 492, 495-496. Mayer wurde dann 1701 auch zum Professor in Greifswald (damals schwedisch) berufen. 1706 veröffentlichte er eine anonyme Streitschrift gegen die Pietisten - mit der Rubrik Eines schwedischen THEOLOGI kurtzer Bericht von Pietisten versehen. In diesem "Bericht von den gröbesten Pietistischen Satans=Lehren" wurde auch der Hallesche Pietismus im negativen Sinne behandelt. Mayer, der selbst als Gesangbuchherausgeber und Lieddichter bekannt wurde, kritisierte hier ebenfalls die Liederauswahl der Pietisten. Suvi-Päivi Koski: Das "[...] Sonderlich in Stockholm Gebräuchliche Teutsche Gesang=Buch" (Stockholm 1724) mit seinen Vorläufern. Zur Rezeption des Liedstoffes der Freylinghausenschen Gesangbücher in Schweden im frühen 18. Jahrhundert. -Vanha ja nuori. Juhlakirja Simo Heinisen täyttäessä 60 vuotta. Studia missiologica et oecumenica Fennica 60, Helsinki 2003 [= Koski 2003], 211.

30 Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 35-38; Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 494. Durch das Edikt wollten die Behörden vor der bedenklichen Literatur aufrichten. Da wurde es den Buchhändlern bei Strafe und Konfiskation der Bücher verboten, solche Literatur zu verkaufen, die die evangelische Lehre untergrabt und "die Pietisterei" fördert. Geistliche Schriften sollten die Genehmigung und Unterschrift eines Domkapitels erhalten haben, bevor sie dem Zensor vorgelegt wurden. Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 12-14; Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 491.

31 Diese Veränderung geschah erst als Francke persönlich die führenden Männer im schwedischen Feldlager in Altranstädt besucht hatte. Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 494. In Altranstädt erhielt dann auch der junge schwedische Kanzleibeamte Josias Cederhielm, durch die Begegnung mit Francke, einen fürs Leben entscheidenden religiösen Eindruck. Jedoch wurde dieser Mann, der dann auf den Reichstagen der zwanziger Jahre des 18. Jahrhunderts einer der talentiertesten Fürsprecher des Pietismus wurde, erst in der Gefangenschaft "von der pietistischen Frömmigkeit ergrif-

fen". Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 52, 87, 95, 119-120.

32 Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 493. Bereits in den Jahren 1693-1694 wurden 13 Schweden in Halle immatrikuliert. Dazu weilten einige Studenten nur kurz da. Die Eingangstür in Schweden war die neugegründete südliche Hafenstadt Karlskrona. Dorthin kamen 1701 zwei deutsche pietistische Studenten aus Halle um als Hauslehrer zu arbeiten. Ihre Tätigkeit war jedoch nur von sehr kurzer Dauer. Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 36-38. Auch in Göttingen gab es früh kleine pietistische Gruppen. Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 499.

33 Laasonen 1998 (s. Anm. 29), 18. Wieviel Literatur des Spenerischen und des Halleschen Pietismus nach Finnland geschmuggelt wurde, wird laut Laine leider unerforscht bleiben, weil die damaligen Frachtlisten sehr summarisch waren, aber jedenfalls wurden die deutschen oder schwedischen Auflagen spätestens während des Nordischen Krieges (1700-1713).. Laine 2005 (s. Anm. 26), 727. U.a. der Offizierstand und die Auslandsreisen machenden Studenten konnten ausländische Bücher mitbringen. Hauptsächlich war die mitgebrachte Literatur religiös. Pentti Laasonen: Katsaus saksalaisperäiseen kirjallisuuteen Suomessa 1600- ja 1700-luvulla. -Laine, Tuija (Hrsg.): Vieraskielinen kirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana. Tietolipas 159. SKS. Jyväskylä 2003, 105-106. Es geben auch andere Möglichkeiten (Beurteilung der verdächtigen Bücher, Auktionen usw.), diese Literatur legal zu bekommen und zu lesen. Laine, Esko: Pietistinen kirjallisuus ja uuden ajan mina. Suomen kirjallisuushistoria I. Helsinki 1999, 80-81.

34 Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 203-204, Beilage 1 (Verzeichnis über "christliche Freunde" in Schweden. Etwa v.J. 1710.).

35 Zu Lybecker vgl. Kansanaho, Erkki: "Mose och Lambsens wisor" hallelaisen pietismin tulkkina pohjollassa. -XENIA RU-UTHIANA. Professori emerito Martino Ruuth praesidi promotorique suo. SKHST XLVII. Helsinki 1945, 131-132 und Gladh, Henrik: Lybecker, Georg. SVENSKT BIOGRAFISKT LEXIKON 24, Stockholm 1982-1984, 440-442.

36 Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 33 Anm. 1, 38-40, 93, 203-204, Beilage 1 (Verzeichnis über "christliche Freunde" in Schweden. Etwa v.J. 1710.). Vgl. auch Montgomery 1995 [s. Anm. 1), 497-498. Lybecker wurde von Francke mit den Worten "fautor et amice per-

dilecte in Domino Jesu" charakterisiert. Kansanaho 1945 (s. Anm. 36), 131.

37 Der Name von Conradi befindet sich im Matrikel der Universität Halle ("acc. 7.7.1697, disc. 6.1698) aber Tolpo fehlt. Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1, 1690-1730. Halle 1960, 94. Conradi aber war noch zum anderen Mal in Halle im Jahre 1699. Koski 2003 (s. Anm. 30), 234, Anm. 191. Laut einem späteren Brief von Tolpo an Francke war jedoch auch Tolpo früher in Halle gewesen. Tolpo an Francke 9/20 Martii 1722. Dieser im Hauptarchiv der Franckeschen Stiftungen behaltene Brief befindet sich auch als Anhang bei Pleijel. Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), Anhang 6, 215-218.- Laut Ruuth hätte Tolpo bereits zum Freundeskreis des frühen finnischen radikalen Pietisten Peter Schäfer gehört und hätte in Halle mit den Söhnen vom in Estland geborenen Generalmajor, des späteren Staatsrats Hans Henrik von Liewen (1664-1733) studiert. Er fungierte als Hauslehrer jener Familie. Svenskt biografiskt handlexikon II. Stockholm 1906, 50; Martti Ruuth: Etelä-Suomen herännäisliikkeen yhteys Hallen kanssa 1720-luvulla. -Historiallinen Aikakauskirja N:o 1 1930, 3. Nicht einmal der Name von Liewenerscheint in jenem Matrikel oder in den Schülerverzeichnissen der Franckeschen Stiftungen. Dieser Generalmajor und Tolpo werden dagegen im Tagebuch von Schäfer 1710, 1711 bez. 1712 erwähnt. Ruuth, Martti: Kaksi Petter Schäferin päiväkirjaa osaksi lyhennettyinä sekä johdannolla, muistutuksilla ja nimiluettelolla varustettuina. - Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta. Asiakirjoja ja tutkimuksia I. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XII, 1. Helsinki 1915 (=Ruuth 1915 b), 21, 57, 59, 60, 62, 67, 101, 103, 119, 121, 126, 136.

38 Westén, Aron : Svenska kongl. hof-clericiets historia. 1/2-3. Stockholm 1814, 11; Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 61-62; Pleijel 1935 b (s. Anm. 30), 192-193.97. Vgl. auch Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 203-204, Beilage 1 (Verzeichnis über "christliche Freunde" in Schweden. Etwa v.J. 1710).

39 Zu Conradi s. auch Nordstrandh 1951 (s. Anm. 20), 240-241; Lindgren, Jakob Axel. Bidrag till den svenska pietismens historia I. Pietismen i Stockholm 1702-1721. Akademisk afhandling. Upsala 1879, 82-83; Koski 2003 (s. Anm. 30), 234-236, 239-240.

40 Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 37-38, 203-204 (Verzeichnis

über "christliche Freunde" in Schweden. Etwa v.J. 1710.); Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 497-498.

41 Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 107-108; Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 500; Laasonen 1995 (s. Anm. 26), 529. -Bereits in den ersten Jahren des grossen Nordischen Krieges wirkten sowohl in Finnland als auch in Baltikum als Militärpfarrer und Hauslehrer Männer, die in Halle studiert hatten oder die jedenfalls Vertreter dieser halleschen Richtung waren. Bei ihrer Verbreitung unter Offiziersfamilien des Adels taten sich auch besonders die Frauen der Offiziere hervor. Laasonen 1998 (s. Anm. 29), 6-7, 18.

42 PIETAS HALLENSIS UNIVERSALIS. Weltweite Beziehungen der Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert. Katalog der Franckeschen Stiftungen 2. Halle 1995, 47. -Bereits Peter Schäfer hatte Kontakte zu den halleschen Pietisten in Tallinn wie auch zu einigen aus Estland stammenden Personen in Finnland. Ruuth, Martti: Itämeren maakunnat ja erittäinkin Rääveli uskonnollisten liikkeitten välittäjänä Suomeen varhaisemman herännäisyyden aikana. -Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta. Asiakirjoja ja tutkimuksia I. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XII, 1. Helsinki 1915 (Ruuth 1915 a), 269-272.

43 Ruuth, Martti: Katsaus pietismin ja herrnhutismin esiintymiseen Itämerenmaakunnissa, etenkin Virossa ajanjaksona 1710-1743. -Teologinen Aikakauskirja 18. Helsinki 1913, 460-461; Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 494; Findeisen 1997, 134-142; Harry Lenhammar: Sveriges kyrkohistoria 5. Individualismens och upplysningens tid. Trelleborg 2000 (= Lenhammar 2000 b), 34. Von Campenhausen diente viel später auch als Generalgouverneur Finnlands und förderte dann das Herrhutertum. Laasonen 1995 (s. Anm. 26), 535.

44 Tering, Arvo: Die Ausbildung der baltischen Prediger an deutschen Universitäten. -Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. Hallesche Forschungen 1. Tübingen 1998, 129-135. Die Universität von Dorpat wurde erst 1802 neugegründet.

45 Ruuth 1915 a (s. Anm. 43), 257-259. -Ein baltischer Baron gründete sogar ein Waisenhaus nach dem Vorbild Halles in der Nähe Revels. Martin Brecht: August Hermann Francke und der

Hallische Pietismus. -Geschichte des Pietismus. Band 1. Göttingen 1993 (= Brecht 1993 b), 518-519.

46 Vgl. Susanne Schuldes: Netzwerke des Buchhandels. Buchexport aus der Buchhandlung des Waisenhauses (Halle/S.) in die protestantische Diaspora in Russland. Alles Buch. Studien der Erlanger Buchwissenschaft V. Erlangen-Nürnberg 2003, 24, 32-34. Schuldes untersucht den kaum geforschten Weg des Buches vom Verleger über den Buchhändler bis zum Leser.

47 Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 75-113; Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 494-496.

48 Als Hauslehrer der Familie Armfelt fungierte dann jahrelang Johann Nicolaus Reuter. Ruuth 1930 (s. Anm. 38), 1-17; Vgl. Martti Ruuth: En från Halle till Finland utsänd Hauslehrers besök I Stockholm 1722. -Från skilda tider. Studier tillägnade Hjalmar Holmqvist. Stockholm 1938, 517-518; Laasonen 1998 (s. Anm. 29), 15.

49 Laasonen 1995 (s. Anm. 26), 529-530. Laasonen 1998 (s. Anm. 29), 14-17.

50 Ruuth 1913 (s. Anm. 44), 462; Ruuth 1915 a (s. Anm. 43), 260-261; Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1960, 295; Brecht 1993 b (s. Anm. 46), 518; Tering 1998 (s. Anm. 45), 136. Mickwitz, der 1715 an der Universität Halle immatrikuliert wurde, fungierte 1721 als Hausprediger bei dem hier bereits erwähnten Oberst von Campenhausen. Durch dessen mächtige Stellung in der estnischen Ritterschaft war er dann zu seinem Amt berufen worden. Mickwitz gehörte zum Netzwerk der ersten Generation der pietistischen Pastoren in Russland, die Bücher in Halle bestellten und den Vertrieb pietistischer Schriften organisierten. Schuldes 2003 (s. Anm. 47), 32-34.

51 Das Konventikelplakat wurde zur Abwehr des Pietismus veröffentlicht. Es untersagte Zusammenkünfte der Erweckten. Laasonen 1995 (s. Anm. 26), 532. Zum Konventikelplakat vgl. auch Pleijel, Hilding: Konventikelplakatets tillkomst och historiska innebörd. -På stugmötenas tid. Till 100-årsminnet av konventikelplakatets upphävande 1858. Stockholm 1958, 12-48.

52 Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 89-90, 119-122; Montgomery 1995 (s. Anm. 2), 501-507.

53 Liedgren 1926 (s. Anm. 26), 335-378; Lövgren, Oscar: Våra psalm- och sångdiktare. En historisk framställning. Stockholm 1935, 171; Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 58; Nordstrandh 1951 (s. Anm. 20), 256; Arvastson, Allan: Den svenska psalmen. s.a.s.l. [Lund 1963], 108; Göransson, Harald: Koral och andlig visa I Sverige. Stockholm 1997, 84.

54 Suokunnas, Seppo & Lempiäinen, Pentti: Kristillisen virren vaiheet. -VIRSITIETO. Käsikirja virsikirjan käyttäjille. Jyväskylä 1988, 60; Lenhammar, Harry: Pietismens idéer. -Sveriges kyrkohistoria 5. Individualismens och upplysningens tid. Trelleborg 2000 (= Lenhammar 2000 c), 29-31.

55 Zu diesen Büchern wie auch zu dieser Gemeinde vgl. speziell Koski 2003 (s. Anm. 30), 200-252. Die Gesangbücher der deutschen nordischen Kirchengemeinden hätten auch in dem neuen anders sehr lobenswerten umfangreichen Werk zu den Lutherliedern im Norden (Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv. Ett projekt inom forskarnätverket Nordhymn. Malmö 2008) interessante Aspekte speziell die ältere Geschichte dieser Lieder betreffend geben können.

56 Neu vermehrtes STOCKHOLMISCHES Teutsches Gesang=Buch In welchem ausserlesene geistreiche/ zur Kirch= und Hauss=Andacht dienliche Gesänge Aus des Sel. D. Mart. Lutheri/ und anderer rechtläubiger Lehrer und gottseliger Christen Liedern/ Nach Anleitung Des Schwedischen Gesang=Buchs/ ordentlich zusammen getragen. Stockholm 1695.

57 Koski 2003 (s. Anm. 30), 219-220. -Der Herausgeber könnte Ægidius Strauch (1647-1709), Johann Heinrich Gerth oder Johann Jacob Leibnitz (1653-1705) sein. Der letztgenannte gehörte zu den Pietisten. Zu diesen Pfarrern der deutschen Stockholmer Gemeinde vgl. Koski 2003 (s. Anm. 30), 220-222.

58 Vgl. Koski 1996 a, 81-82, 84, 91-92, 95-96; Koski 1996 b], 216-232. Das Lobgesang des Verlegers (Nathanael Goldenau) ähnelt auch dem Lobgesang bei Freylinghausen in seinen Gesangbuchvoreden. Koski 2003 (s. Anm. 30), 220.

59 Der Herausgeber der Auflage 1706 ist bisher unbekannt. Der Herausgeber der folgenden Edition 1707 könnte Timotheus Lütkeemann sein, der seit 1706, offiziell 1707 als Pastor in der Ge-

meinde tätig war. Koski 2003 a (s. Anm. 30), 222.

60 Zu diesen Vorläufern vgl. Koski 1996 b (s. Anm. 4), 75-98; Koski 1996 c (s. Anm. 4), 257-284 und Koski 1997 a (s. Anm. 6), 180-186.

61 Nordstrandh 1951 (s. Anm. 20), 282, 284, 285. Mit "Der Stimmen aus Sioij" ist eine Auflage von Petersens Liedersammlung *Stimmen Aus Zion* gemeint, die 1696 zum ersten Mal erschienen war. Koski 1996 b (s. Anm. 4), 277.

62 Der Schiff war auf dem Weg aus Stettin nach Stockholm. Zur beschlagnahmten Literatur von u.a. Freylinghausen vgl. Nordstrandh 1951 (s. Anm. 20), Bil. 1 (273, *Boksändningen på den vid Visby vintern 1707 strandade farkosten*). Nordstrandh 1951 (s. Anm. 20), 39-42, 45, 51, 55, 57, 59, 61 usw.; vgl. auch 273, 278, 286, 294, 297, 299, 300, 303.

63 Auch später werden diese Gesangbücher erwähnt: In einem Buchauktionskatalog (1728) wird "Hallisches Gesang-Buch 1718" erwähnt. Nordstrandh 1951 (s. Anm. 20), 316. Damit wird der sog. Auszug (Frey-G 1718) gemeint. Vgl. Koski 1996 b (s. Anm. 4), 407. Im Bibliothekskatalog (1734) des berühmten Pietisten, Staatssekretär und Reichsrat Josias Cederhielms (1673-1729) wird "Hallisches Gesangbuch. Halle 1719" unter den von den Pietisten geschätzten Literatur erwähnt. Nordstrandh 1951 (s. Anm. 20), 299. Damit wird entweder Frey-G 1704 (11. Ed.) oder Frey-N 1714 (2. Ed.) gemeint. Beide erscheinen in jenem Jahre. Koski 1996 b (s. Anm. 4), 406-407. Zur Bibliothek von Graf Gustaf Oxenstierna (1742) gehörten "Hallische Gesangbücher. 2 Theile nebst 1 kleiner Band mit Noten über neue Melodien". Nordstrandh 1951 (s. Anm. 20), 310. Mit dem kleinen Band ist das Melodeyen=Büchlein 1708 mit 101 Melodien [vgl. Koski 1996 b (s. Anm. 4), 158] gemeint.

64 Neu= Vermehrt= und Verbessertes Sonderlich in Stockholm Gebräuchliches Teutsches Gesangbuch In welchem Schöne auserlesene geistreiche zur Kirchen = und Haus= Andacht dienliche Gesänge Aus des Seel. D.M. LUTHERI, und anderer rechtläufiger Lehrer und gottseeliger Christen Liedern/ Nach Anleitung Des Schwedischen Gesang=Buchs/ ordentlich zusammen getragen/ Stockholm 1724.

65 In dieser Hinsicht wird also jene ältere deutsch-Stockhol-

mer Rezeption durch Freylinghausen noch bekräftigt. Weil aber u.a. die Gerhardt-Rezeption in Deutschland so bedeutend war und weil es ausserhalb der Tradition des Crügerschen Gesangbuches eine frühe Rezeption seiner Lieder in anderen Gesangbüchern gibt, wäre es Aufgabe einer Spezialstudie zu erforschen, ob diese Lieder eben über die Freylinghausenschen Gesangbücher in dieses Gesangbuch gekommen sind. Koski 2003 (s. Anm. 30), 225.

66 Zu den Lieddichtern dieser alten und neuen Lieder bei Freylinghausen vgl. auch Koski 1996 a (s. Anm. 3), 163-371.

67 Koski 1996 b (s. Anm. 4), 118; Koski 2002 a (s. Anm. 5), 106, 108.

68 Genauer zu diesen Lieddichtern vgl. Koski 2003 (s. Anm. 30), 227-223.

69 Koski 2003 (s. Anm. 30), 232-233.

70 Zur interessanten Frage der Herausgeber vgl. genauer Koski 2003 (s. Anm. 30), 233-236. Eine Möglichkeit als Mitarbeiter wäre auch der aus der russischen Gefangenschaft zurückgekehrte Joachim von Düben, der Sohn von Gustav Düben. Zu Joachim von Düben vgl. speziell II.2.C. dieses Beitrages.

71 Pleijel 1935 a (s. Anm. 23), 164; Koski 2003 (s. Anm. 30), 237-239. Die meisten, aber jedoch nicht alle von diesen Liedern erscheinen hier anonym.

Denne artikel fortsætter i næste nummer.

av Håkan Möller

Jesper Swedberg och fåfängan

Om mode, moral och psalm

Jesper Swedberg var på sitt sätt mån om sitt yttre – och andras. Han bar aldrig peruk när han predikade och när han predikade gisslade han de som gjorde det. Skarabiskopen hade ett ont öga till allt som luktade högfärd, fåfänga och mode.

När Swedberg skrev sin *Lefwernes Beskrifning* återkom han till perukbruket flera gånger – och han förfasade sig alltid. Vid sjuttiofem års ålder blickar han tillbaka på en tid där den som bar peruk skulle ha varit ett undantag, och enligt hans mening allt annat än lysande. När man nu rör sig i Stockholm står det däremot en peruk i varje hörn, konstaterar han. Och när oförstörda ungdomar nuförtiden reser till Akademien, med sitt naturliga hår, återkommer de stoltserande med peruk.¹ Det var kort sagt bättre förr. Han till och med ryser när han tänker på att han vid prästvigningen i egenskap av vigningsförrättande biskop lagt sina händer på hår som kanske är "horohår".² Saken var den att prästerna inte var mycket bättre än andra när det kom till världslig fåfänga. I kyrkostadgan, som Johannes Rudbeckius samlat, uppmanas prästerna att föregå med gott exempel och inte själva anamma "then försrgeligha klädedrächt, som nu tagher öfwerhanden och Gudh hoss Esajam straffar, som okyskheet och högfärdh vpwäcker".³

I likhet med alla andra som delade Swedberg oro för dessa yttringar var han på det klara med var de härstammade från: Frankrike. Den "Fransöska alamodiske werlden" gjorde sig överallt påmind.⁴ Det var särskilt under drottning Kristinas tid som "fransoser kommo såsom en syndaflod in i landet och allt skulle vara fransöskt" – skriver han med ett hyperboliskt bildspråk som säger något om den fasa som just modeyttringar i språk och seder kunde framkalla hos en person med Swedbergs ideologiska agenda.⁵ Farsoten – särskilt den på språkets område – fick honom också att skriva en satir där en av de brevskrivande aktörerna är en ung man med sin tid, en Hercules på god väg att fastna i Fru Lustas garn, en föregångare till Gyllenborgs sprätthök. Den skarpögda och giftiga brevsatiren återfinns i slutet av hans brokiga verk om tidens språkfrågor, *Schibboleth* (1716). Här går språk och klädmode hand i hand – det franska är det största hotet mot det svenska språket och sederna och måste bekämpas med götisk iver.⁶

Swedberg talade i dessa frågor med samtidens tunga. Lyx- och överflöd var under den senare hälften av 1600-talet föremål för en massiv attack från olika håll, inte minst från prästerskapet.⁷ Det utländska modet var ett återkommande ämne på riksdagarna på 1660-talet.

Prästerskapet och adeln gjorde gemensam sak mot klädmotet vid 1664 års riksdag: gamla hedervärda seder (svenska) ställdes mot det nya och snabbt skiftande modet av utländsk härkomst. De unga resenärerna på kontinenten var en källa till oro – de tog med sig nya modeflugor hem. Lantmarskalken Per Sparre föreslog att man skulle förbjuda ungdomen att införa nya modemönster, ett förslag som gillades allmänt. Johan Gyllenstierna tog upp ämnet vid riksdagen 1668 och underströk att det vore illa om svenskarna som hade äldre seder och bruk att falla tillbaka på skulle låta sig vägledas, eller snarare missledas ”af en hoop fransöske dansemestare”.⁸ Det gamla mot det nya, det inhemska etablerat fosterländska mot det utländska främmande, det importerade (vanligtvis benämnt det franska modet) – så såg den antitetiska argumentationslinjen ut i de flesta fall när ämnet var klädmotet och fosterlandet.

Till bilden hör naturligtvis att det fanns värtaliga förespråkare för en ny livsstil i avseende på såväl praktisk som galant bildning. Studieresor på kontinenten förde från 1600-talets mitt i allt högre grad adelsungdomarna i kontakt med franska och italienska livsstilsmönster och gav dem en akademisk utbildning inriktad mot moderna språk och praktiska vetenskaper som fortifikation, handel, mekanik, matematik osv.⁹ Efter trettioåriga kriget hade adelsstudenternas utrikesresor ett nytt mål: de tyska akademierna hade ersatts av studievistelser i Paris, Holland och England. Det skedde också en liberalisering av teologernas utrikesresor under senare hälften av 1600-talet. Swedberg själv vistades ibland annat London och tog där intryck av såväl engelsk exegetik och realkunskap som av den praktiska religionsutövningen i landet.¹⁰ För Swedbergs del var hotet mot de utlandsstuderande svenskarna inte teologiskt eller intellektuellt utan moraliskt.¹¹

Men förändringarna på livsstilsområdet upplevdes av trots allt som hotfulla. Vari låg det skrämmande? Ett kort svar på den frågan lyder: den sociala ordningen och på sikt den rådande samhällsordningens sönderfall. Kläderna var ett tydligt tecken på antingen en befäst ordning eller en ordning stadd i upplösning. ”Igenkännbarheten” på ytan bekräftade den rådande ordningens stabilitet.¹² Oreda inom detta teckensystem utlöste stark oro och ledde till mycket drastiska resonemang om ett fosterland på väg utför

och en Gud som stod i beredskap med ohyggliga straff i form av pest, krig och hungersnöd.

När fienden väl var identifierad och hotbilden ofta upprepad var det lättare att beskriva det som måste skyddas. En enkel antites gjorde sig alltså ofta påmind i dessa sammanhang: det nya är det onda, det gamla är det goda. Tillbakablicken på gamla seder och bruk gav skydd i det Nu genom vilket främmande vindar drog. Den egna nationella identiteten tog inte minst form genom det vilket man ville avgränsa sig mot.

Varje försvarsverk har sina svaga punkter. En mottaglig ungdom på utrikes resa utgjorde som sagt risk för läckage av en ”främmande” livsstil. I Swedbergs värld var kvinnan en riskfaktor. Hon om någon var ett offer för det senaste modet, hon som med flärd och lättsinne också ansågs förföra mannen.

”Eva hafwer alt for monga döttrar, som på henne brå st[l?] echta. The mena all theas heder, welstånd, lif och lycksalighet bestå uti storhet och höghet.” Så låter det i Swedbergs *Gudeligä Döds Tanckar* (1711). När Swedberg kommer in på kvinnligt mode stiger temperaturen – predikantrösten blir tydlig, vi har kommit in på det mest brännande frågorna moraliskt-religiöst sett. De senaste moderna väcker starka känslor, det är en yta som berättar om ett moraliskt förfall som till och med sätter Skapelsen ur spel:

Hwad äro thet swarta fuhla lappar them sticka i ansichtet, annat, än the wilja mestra Gud, som them doch skiöna och dägeliga skapat hafwer? Hwad wilja them wederstyggeliga hofwudbonader, then the fontangier kalla, annat, än mestra Gud, och wara aldeles missnögd med Hans skapande? Jag sade *wederstyggeliga*. Ty och nu på kortt tid hafwa oskäligh diur födt fram onaturliga och widunderliga foster, med sådana hofwudbonad med fähofwud, och undertiden hunda nos. At låta sig se, hwad stor wederstyggelse Gud bär ther til. At låta sig se, at Gud hafwer thet som ganska sorgelgit är i sinnet emot oss.¹³

Swedberg har sparat upp ett tecken på Guds vrede och straff över den kvinnliga flärd i landet som utmanar och sätter sig upp mot den

givna skapelseordningen. Flärden föder missfoster. Det är ett minst sagt drastiskt åskådningsexempel på vilka effekter som högmodet och fåfängan får i den av Gud inrättade Skapelsen. Den gudomliga naturen är i sig skön och tillfyllest, alla typer av supplement, som här muscher och fontanger, tolkas som ett provocerande missnöje med en ordning som inte kan ifrågasättas eller förbättras. Skulle kvinnan genom att apa efter franskt mode kunna öka den skönhet som är av Gud given? Det var en för Swedberg vederstygglig tanke.

Fontangen, den franska hårklädseln, som stammade från Ludvig XIV:s älskarinna hertiginnan de Fontanges, reste sig likt ett fåfängans babelstorn upp mot himlen och utlöste en strid ström av angrepp. I Sverige gjorde man också sitt för att mota bort detta förfallstecken. Swedberg var med andra ord långt ifrån ensam i sin fixering vid den kvinnliga huvudbonaden, med sina pipade, styvstärkta spetsar, som stod lodrätt över hjässan.

Att angripa klädmotet och andra uttryck för vad som uppfattades som högmod och fåfänga såg av allt att döma en högkonjunktur mot slutet av 1600-talet – mycket talar för att denna motlitteraturs blomstringstid sammanföll med det under 1600-talet ökade franska inflytandet. Stiernhielms Flättia i hexameterdikten *Hercules* (tr. 1658) är ju som bekant ”kädd vppå Fransk, där-å alt war brokot och krokot; / Ringat, och slingat i kors; Med Franssar i Lyckior, och nyckior”. Stiernhielm skrev här med sin tid. Det franska klädmotet väckte som vi sett irritation och lockade också till skratt, liksom franska glosor och fraser.¹⁴ När den italienske vetenskapsmannen och diplomaten Lorenzo Magalotti besökte Sverige sommaren 1674 gjorde han sina iakttagelser av ”lyxen” i storstaden – han menade att hovet i Stockholm skulle kunna tas ”för en af de mest lysande kolonier, som fransk arbetsamhet och rikedom anlagt för att lägga i dagen vårt århundrades svagheter.” Och han tillägger: ”Bland de moder, som kommit hit från Frankrike, är äfven sättet att kläda sig. Till och med de borgerliga kvinnorna, som förr hade en särskild dräkt, [...], använda denna numera endast utanför Stockholm, och de äro lätt räknade som bruka den inom staden.”¹⁵

Men den polemik och de utfall som de tyska fontangpredikanterna och deras vapendragare, som en Jesper Swedberg, ägnade sig åt måste ses mot bakgrund av en mycket

lång tradition där förhållandet mellan – i förenklade termer – moral och kläder blir föremål för särskild uppmärksamhet. Det är en till ett ordpar kondenserad problematik som rymmer många andra aspekter av politisk, religiös och ekonomisk art.

*

Det var romarnas sätt att hantera ”lyx” och lyxkonsumtion som kom att bli riktningsgivande för kommande diskussioner om dygd och korruption liksom för de politiska insatserna på området ända till 1700-talet.¹⁶ Bilden av hur det ideala tillstånd som det republikanska Rom representerade övergick i ett för staten alarmerande sedernas förfall när rikedom, lyx och fåfänga gjorde sitt inträde etablerades tidigt och är välkänd. Romerska historieskrivare som Livius och Sallustius bidrog med inflytelserika skildringar av ett idealiserat förflutet i kontrast till senare och samtida skeden uppfattade som förfallsperioder.¹⁷ Att hänge sig åt lyx var både ovärdigt och lågt. En frugal livsföring präglad av måttlighet och enkelhet var däremot passande (*honestum*). Det luststyrda, lyxiga levernet ledde till vekhet och inverkade feminiserande, och detta ledde i sin tur till militär oduglighet. Lyxen korrumpade och födde kort och gott fega och odugliga krigare. Denna uppfattning gjorde sig redan Platon till tolk för och den kom att turneras bland många romerska skriftställare, från en historieskrivare som Florus till en filosofisk författare som Seneca.¹⁸

I det antika Grekland och Rom betraktades kläd- och modeexcesser i första hand som ett brott mot förnuftet och som vi sett mot vad som ansågs vara ”det naturliga”. I den kristna världen blev däremot minsta extravagans i fråga om klädedräkten och utan tvekan varje form av lättkläddhet definierad som synd, som ett brott mot Guds okränkbara ordning.¹⁹ Men även om man här kan urskilja två olika tolkningar av ”avfallet” från normen och ordningen finns det en hel del gemensamt i såväl attackerna mot de förkastliga fenomenen som de detaljer vilka man sköt in sig på.

De antika författarna liksom flera kyrkofäder tog gärna sikte på kvinnligt hårmode, smycken och bröstexponerande kläder.²⁰ Den som i Bibeln ville söka stöd för Guds inställning till kvinnlig

fåfånga, lyx och överflöd kunde med fördel söka sig till profeten Jesajas tredje kapitel. När Swedberg indignerat frågar – ”Hur mykit talar doch Gud i sitt ord om qwinnokläder?” – går en av hans marginalhänvisningar till passagen i Jesaja (3:18–24), dvs. den som handlar om ”Sions döttrar”.²¹ Som ett varnande exempel skulle också Sions döttrar dyka upp i 1695 års psalmbok – så i Haquin Spegels psalm mot högfärd (278:9).

En ofta återropad auktoritet när det gällde att moraliskt-normativt markera mot kvinnlig fåfånga och kvinnligt mode var kyrkofadern Tertullianus (d. eft. 200) och särskilt hans skrift *De Cultu Feminarum*.²²

En av Jesper Swedbergs trognaste vapendragare i kampen mot fontangen och peruken, liksom i delar av psalmboksarbetet, var Jacob Boëthius. Den för sin kritik mot enväldet ryktbare moraposten skrev inte bara en egen traktat, *Om Quinfolckens Fontanger oc andra öfwerflödiga oc stolta Kläde drächter*,²³ utan förbjöd sin son att någonsin bära peruk och från sitt fängelse uppmanade han också sin fru att ”lägga bort allt fransyskt krus, hvad det må vara, fontanger, ännebuffar eller bands eller kläders uppsättningar eller annan fåfång och främmande prydnung.” Att han och hans familj skulle behöva böta 100 daler för ”för fransysk högfärds skull” vore just för honom en ”djevulsk skam” eftersom han under så många år hade ”talt och skrifvit emot denna förbannade högfärdsdräkten”.²⁴ I Boëthius korrespondens med sina anhöriga antyds att det fanns kungliga förordningar i bakgrunden som riktade sig mot bland annat klädedräkter och motsvarande.

När Swedberg och Boëthius förenad sig i sin kamp mot tidens moden surfade de på en stor samtidsvåg av kläd- och modekritik. Frågan debatterades inte bara vid riksdagarna, den gav också anledning till överflödsförordningar under 1600-talet och den blev av allt att döma mer vanligt förekommande i den vittra litteraturen liksom i stormaktstidens andaktslitteratur.²⁵ När Swedberg och Boëthius bröt staven över modeyttringarna hade de flera kungliga förordningar i ryggen, så kallade överflödsförordningar, stadgor och påbud, som riktade sig mot vissa seder, bruk och konsumtionsmönster, bland annat gällde det tyger, kläder och accessoarer av olika slag.

I Kongl. May:tz Stadga och Påbudh öfwer åthskillige Oordningars afskaffande, inreetne uthi Adelige Samquämber, Morgongåfwor och Klädedräckter, från 1644, alltså precis i begynnelsen av drottning Kristinas regeringstid, söker man komma till rätta med de vidlyftiga sederna och bruken i samband med större fester, banketter och solenna gästabud, bröllop, men också vid begravningar, dop och konfirmation. Förplägnad och lyx måste underkastas restriktioner, och det gällde också olika sorters pärl-, guld- och silverdekorationer på klädedräkter. Tjugo år senare fanns det uppenbarligen anledning att utfärda ytterligare överflödsförordningar: 1664 kom dels en förordning som i mångt och mycket upprepar 1644 års förordning, men nu på prästeståndets egen begäran reglerande prästerskapets excesser särskilt i samband med kyrkliga högtider, dels en som enbart avser ”Klädedrächter” hos adeln liksom hos ”andre Ståndz Personer i Rijket”. I den förra förordningen är det moderation som påkallas och det är klart utsagt att alla tendenser till att utmana den rådande sociala ordningen genom att med seder och bruk gå över gränsen för det egna ståndets ”welkor och Grad”. En särskild paragraf tar upp klädedräkten (XXVII) och här stadgas det tydligt mot varje försök att med sin klädsel markera en förnämare grad och social tillhörighet än den man egentligen har och representerar. Vart stånd och social grad har sin klädkod och inga gränsöverskrädelser tillåts – klädernas betydelse som social markör och som markörer för att upprätthålla en bestämd social ordning framgår klart och tydligt i denna paragraf. Det ges också prov på ett nytt och särskilt oroande fenomen, nämligen kvinnornas benägenhet till ständsoverskridande klädsel:

För all tingham skole Quinfolcken uthi sine Klädher, hwilken på någon ringa tijdh hafwe begynt mykit förändra theras Drächt, och lijkwäl tiene, effter Wår godhe, alfvarsamme och höflighe gamble Sedh, hafwa dhem giorde, effter Ståndetz art och Beskaffenhet, wara förmante, at achta sigh för een sådan Nyfikenheet, som mehra länder theras eget Stånd til wahnähra, än dhem som dhem bruket il Heder och Loff, emädan sådant icke allena uthwiser een Lättsinnighet, och ett högfärdigt Hierta uthan

och förorsakar, at sådane wele sine jämliker förachta. Fördenskuld om någon warder befunnin eller öfwerthyghat göra här emoot, eller bära Klädher öfwer dness welkor och Condition, så skal dhen bötha, så offta dhet skeer, 60. DahlerSölfwerMynt.

Problemet med klädexcesser och framför allt tendensen att klä sig över sitt stånd ("icke klädha sigh och the sine öfwer sitt Ståndh") och sina sociala villkor bör ha varit ett ökat problem vid denna tidpunkt eftersom en särskild förordning utfärdades för detta område. Fenomenet var i Europa allmänt utbrett liksom försöken att på legislativ väg komma till rätta med det. I England och Spanien såg lagstiftningen en höjdpunkt under 1500-talet och i andra länder på kontinenten var 1600-talet överflödsförordningarnas sekel framför andra. I Sverige och Danmark skedde lagstiftandet på detta område särskilt under 1600- och 1700-talen.²⁶

Christopher Berry urskiljer i det tidigmoderna samhället ett skifte i innebörd hos begreppet "lyx" från rent moralisk till politisk, med den preciseringen att det är när man beaktar handelns utveckling som betydelseskiftet blir tydligt.²⁷ Detta bekräftas för svensk del bland annat av de överflödsförordningar som utfärdades på 1690-talet, vilka riktade sig mot varuhandel med sidentyger andra liknande varor (1693 och 1699). Men det finns mycket som tyder på att det innebär en förenkling att beskriva förändringarna på detta område som en övergång från ett i huvudsak moraliskt vinklat angrepp till en politisk/ekonomisk fråga.

Tesen om att lyxen i takt med den merkantilistiska utvecklingen skulle ses som samhällsnyttig och att frågan successivt kom att "avmoraliseras" fick genom Oscar Wieselgrens studie "Yppighetens nytta" (1912) att dominera forskningen ända in i vår tid. Leif Runefelt har dock visat att detta är ett missvisande perspektiv på lyxdebatten under frihetstiden. Lyxens nytta erkändes visserligen gärna, men det innebar inte alls någon suspension av dygden. Måttlighet var och förblev det dominerande idealet. Renodlade förespråkare för Bernard Mandevilles i fabelform presenterade och på sin tid uppseendeväckande antagande om dygden som ett hinder mot samhällsutvecklingen är svåra att

uppbringa. Konsumtionen var ståndsanpassad och viss lyx var förbehållet samhällets högsta skikt. Men inte heller i hierarkins topp gällde annat än måttlighet i konsumtion och vanor.²⁸

Manufakturhandelns uppgång gjorde inte heller klädmotet till ett moraliskt sett ointressant ämne. Däremot utvecklades en protektionistisk handelspolitik som hade överseende med inhemskt producerade kläder, även av extravagant slag, men som sökte hindra importen av utländskt mode.²⁹

Men sett över en längre period är det lätt att konstatera att modet fortsatte att provocera och utlösa indignerad polemik och att förordningarna som skulle reglera kläddbruk och lyxkonsumtion inte var särskilt verkningsfulla. Att värna om social ordning och konformitet fordrade avståndstaganden från det främmande och gränsdragningar mot det som ansågs bära förfallets frö inom sig.

*

Den swedbergiska syndafloden av franskt kulturgods och modeflugor motades på många håll och kanter – ett av tidens mest effektiva försvarsverk var predikan, orden från predikstolen, dåtidens primära medium för reglering och kontroll.³⁰ Och det är ingen tillfällighet att en ny predikolitteratur med siktet inställt på tidens modeyttringar och inte minst mot peruker och fontanger uppstod i Tyskland.³¹

Predikstolen kom efter reformationen successivt att ta över som den viktigaste informationskanalen till allmogen. Tingsstugan och marknaderna visade sig inte alls lika effektiva som kyrkan, de hölls mer sällan medan församlingsmenigheten samlades varje sön- och heldag i kyrkan. Om det bråskade med ett budskap var predikstolen överlägsen som distributionskanal. Denna utveckling gick hand i hand med den politiska utvecklingen under 1600-talet: centraliseringen av den politiska makten och enhetssträvanden mellan stat och kyrka. Prästen blev också statens tjänare – predikstolen blev tidens centrala massmedium.³²

Söndag efter söndag förmedlades information till de breda folklagen. Föreskrifter och normer inpräntades i församlingens medvetande.³³ De världsliga förordningarna och påbuden fogades in i en religiös världsbild som accentuerades i förkunnelse, liturgi och

psalm.

I böndagsplakaten sammangjöts de världsliga händelserna och den religiösa verklighetsuppfattningen enligt det gammaltestamentliga mönstret med ett fördrag mellan Gud och folket.³⁴ Kollektivets synder bestraffades av Gud med konkreta ingrepp i historien som pest, krig, missväxt och svält. Ofärdigheterna skulle tvinga in kollektivet på botens och bättringens väg. På motsvarande sätt tolkades välgångshändelser – segrar, fred, goda skördar – som välsignelser sända av Gud. Kollektivet skulle då svara med tacksägelser. Det svenska Israel levde i ett oupplösligt förbund med Gud. Som vi ska se togs också psalmen i bruk för att bekräfta den religiöst infattade samhälls- och människosynen.

*

Med enväldet skärptes och ökades takten i uniformitetssträvandena inom kyrkan. Inte bara katekes, handbok och bibel skulle revideras och uniformeras – utan alltså också psalmboken.

Synen på psalmboken som en andaktsbok, för husandakt och enskilt bruk, var tidigt etablerad och gjorde den till ett lika centralt som effektivt medel för socialisering/disciplinering/kontroll inom samhällets minsta socialisationsenheter.

Psalmens och den andliga visans betydelse för reformationens kamp, spridning och andaktsliv är oomtvistlig. Luther själv tillhörde de som gärna omtalade musikens terapeutiska verkan, och det sjungna ordet som ett viktigt medel för kamp, andakt och fostran.³⁵

Synen på psalmen som ett ypperligt uppfostrings- och normeringsmedel finns det många exempel på i den tidiga psalmbokshistorien. Petrus Rudbeckius framhöll i förordet till sin *Enchiridion* (1622) att psalmboken borde fungera som en huspostilla på rim. Spegels syn på psalmen som ett särskilt effektivt medel i folkuppfostringens tjänst är tydlig; psalmens syfte var, menade Spegel, att ”undervisa den gemene hopen, vilka allra snarast lära Guds ord, när det ofta och tydeliga sjunget bliver”.³⁶ Synen på psalmens betydelse som ett väsentligt inslag i det dagliga livet framgår också av ett mer officiellt yttrande av biskop Emporagrius

i Kyrkoordningssförslaget 1670: ”Husfader och husmoder komme och ihåg sin plikt, och låte Guds ord rikeligen bo ibland sig med all visdom, i psalmer, lovsånger och andeliga visor etc. Sjunge med sine barn, aften, morgon och bordepsalmer. Desslikes och andra, besynnerligen hele veckan den psalm, som till nästkommande söndag förordnat är, på det de måge honom sedan i Kyrkan så myckit mera Gudi till ära sjunga kunna [...]”

Det återkommande bruket av psalmen – dag efter dag i den privata andakten och husandakten, söndag efter söndag i gudstjänsten och då och då i fest och sorg – ger psalmen en unik ställning som medel för repetition och memorering av sociala och religiösa normer och värderingar.

Den världsbild där tanken på att den omvända och på bättringens väg stadda människan är liktydigt med den gode undersåten turneras och varieras i otaliga psalmtexter i PsB 1695.

Tillfällespsalmen (kasualpsalmen) blir efter 1650-talet allt mer populär i tyska psalmböcker. Den tyska Stockholmsförsamlingens *Gesang-Buch* (1695) är ett bra och intressant exempel på den i tiden ökade förekomsten av denna typ av psalmer. Med en avdelning som ”*Unterschiedlicher Zufälle Gesänge*” visar sig psalmbokens funktion också som en normgivande andakts- och uppbyggelsebok. Denna tendens märks också i den svenska psalmdiktningen och PsB 1695.

Som Bengt Wahlström i sin avhandling om tillkomsten av 1695 års psalmbok understrukt finner man utomordentligt få psalmer som man kan kalla moraliserande i 1645 års inofficiella psalmbok, den s. k. Upsala-psalmboken. Det ser helt annorlunda ut i den swedbergska produkten. Och de flesta psalmer av moraliserande art har just Jesper Swedberg skrivit, och en lika uppskattad som flitig medarbetare på just detta fält var Jacob Boëthius som inte bara skrev traktater och höll sin familj i Herrans tukt och förmaning; han skulle också dra sitt strå till 1695 års psalmbok.

*

Haquin Spegel bidrog med en psalm under rubriken ”Emot Högfärd” och till de uttryck för ett högmodigt beteende som det

manades mot hörde klädseln: "Kom ihog när Gudh gaf kläder,/ At the woro eij så fijjn,/ Adam, Ewa tå framträda,/ Uthi klädnad giord af skinn./ Herren Jesus för tin pracht,/ Stod på korset i föracht/ Blott och baar medh nesor flera;/ Och tu mull wilt stoltsera (1695:278:6). Den andra under samma rubrik skrev Boëthius som också skrev under rubriker som "Emot Okyskhet och Skörlevnad". Men det är framför allt en psalm, PsB 1695:309, i avdelningen "Psalmer i åthskillige Nödtorfter" och i underavdelningen "Uthi stora Landzplågor", som jag avslutningsvis vill fästa uppmärksamheten på – här finns i kondenserad psalmform allt det som Swedberg och Boëthius andra sammanhang oroade sig för och rasade mot: egennyttan, högfärden, fåfängan, ytligheten, språkförfallet och skörlevnaden, och inte minst de främmande, utifrån kommande modena, de snabba modeväxlingarna, ett förfall på alla plan som Gud straffar. Ett religiöst cirkelresonemang tycks uppstå i den här typen av texter där sedernas förfall leder till Guds vrede som är ett bevis på att det råder ett sedligt förfall.

Att synliggöra hoten, hoten från det främmande, det andra, var en lika viktig som ofrånkomligt inslag i identitetsskapandet på såväl individuell som nationell nivå: det franska, det kvinnliga liksom det manliga modet, överflödet och all form av oordning inom systemet. Den enskilde samhällsmedlemmen liksom fosterlandet byggde sina sociala identiteter med hjälp en rad motsatspar där den negativa sidan ter sig minst lika viktig som de egna positiva idealen.

Aldrig mer, åtminstone inte i den svenska psalmhistorien, skulle en psalm som klagar över de snabba modeväxlingarna bland män och kvinnor i Sveriges rike ges en plats i den svenska rikspsalmboken.

Swedberg tillskriver Boëthius bearbetningen av denna psalm, "Ack, Herre Gud i höjden bor" – en psalm som så många andra vid denna tid hade en tysk förlaga. Texten, som för övrigt finns på svenska redan i Forsius samling från 1614, har anpassats till inhemska förhållanden: Tyskland har bytts ut mot Sverige. Här har det fosterländska götiska programmet med sin kritik av bland annat tidens mode (underförstått det franska, det andra), förenats med en kritik av världslig fåfänga, högmod och flärd, tecknet på ett förfall som hotar landets enhet och styrka, stämt möte. Psalmen kunde

också fungera som en identitetsstärkande faktor i orostider.

I den följande kommentaren av psalmen går jag sektionsvis fram enligt följande indelning: exordium (strof 1–[4]); tre landsplågor/kollektiva synder (strof 5–10); konsekvenser, förmaningar och exempel (strof 11–14); avslutande bön (strof 15).

1. Ach! Herre Gudh i högden boor,
Se til wåhr nödh och jämmer stoor,
Här uthi Sveriges rike:
Ty ondskan tager öfwerhand
Så här som i mång annor land,
Bland män och qwinnor like.
2. Hos oss är ängzlan och stoor nödh,
Se til, o Gudh! För tins Sons dödh,
Och lät tigh doch förbarma;
Tilräkna eij wår synd så leed,
För whilken tu äst worden wredh:
Ach! Tröst och hielp oss arma.
3. Wår klagan och wårt roop är stort,
Alt för then synd wij hafwe giordt,
Medh swärjande och eeder:
Tin helga Budh wij hafwe giordt,
Tin wilja ingen achtar på;
Ty äst tu worden wreder.
4. Tine tienares förmaning godh
Eij achtas eller theras hoot,
Alzingen bättringen finnes:
Förthenskull store plågor tre,
Som wij medh våra ögon see,
I landet äro inne.

Det onda tillståndet ges första rummet: bönen till den Allsmäktige guden pekar ut den fosterländska krisen, ett ont tillstånd som gäller hela folket ("Bland män och qwinnor like") och som dessutom

har internationell utbredning eller som åtminstone är känt också i utlandet. "Sveriges rike" är – ska vi tänka oss – ett Guds rike, ett svenskt Israel.³⁷ I enlighet med den kollektiva klagopsalmen bes det om den vrede Gudens barmhärtighet – för Jesu Kristi skull – över det i synd fallna folket. Det ångerfulla, syndamedvetna folkets klagan och rop stiger mot den Gud som ska blickas. Folket har genom sina handlingar vänt sig bort från sin Gud. Psalmen vill så här långt göra situationen begriplig och analysera orsak och verkan: vi har burit oss illa åt och då är det naturligt att Gud vredgas. Efter den inledande delen (1–3) där situationen i mycket allmänna ordalag beskrivs – ett klagopsalmsexordium – följer en strof där folkets olydnad ytterligare poängteras med hänvisningen till prästernas fruktlösa försök att tillrättavisa folket, och där konsekvensen av denna olydnad preciseras till tre uppenbara landsplågor. Strof 4 har med andra ord en sammanfattande och framåtblickande funktion; det är vad man skulle kunna kalla en bryggstrof. I överensstämmelse med den retoriska uppläggningsen följer sedan ett antal strofer där de tre odygderna som regerar landet blir mer utförligt beskrivna – det är amplifikationer av den kollektiva synden.

5. Then lede egennyttighet,
Och girighet som whar man weet,
Fast alla stånd förderfwar.
För Gudh är thet afguderij,
Them fattigdom ett tyrannij:
Then mödan döden wärfwar.
6. Stoor högfärd man här daglig seer,
Hwart åhr sigh öka meer och meer,
I taal, i huus, i kläder:
The storas och the rikas pracht,
The ringas och the armas föracht,
På land, i hoff och städer.
7. Eij går så snart en måne om,
Som det maneer nu senast kom
Medh nytt förbytas måste.

En man nu drager qwinno håår,
Een qwinna i främmand drägt hon går,
Ehwad thet månde kosta.

8. Af högfärdh then odygd så leed,
Babel och andre rijke medh,
The togo en nyckelig ända:
Thet samma stundar oss wist til;
Ty ingen sigh nu bättra wil
Och sigh til Gudh omvända.
9. Nu tager swordom öfwerhand,
I städer så ocj uppå land.
Thet hålles för en ähra:
Then synd bedrifwes i whar wrå,
Ja, uthaf unga barnen små;
The gamle them thet lära.
10. Medh hordoms last är lika så,
Lättferdighet dygd heta må,
Thet ej så noga skötes.
Här wankar sielfwäld i hwar by,
Och dryckenskap medh frässerij
På gränd och gator mötas.

Tre tecken på att landet befinner sig på ett sluttande plan och att det finns all anledning att be om Guds förbarmande innan situationen ytterligare förvärras blir i dessa sex strofer föremål för särskild utläggning: egennyttighet (5), högfärd (6–8), lastbart leverne (9–10).

Egennyttan var till skada för både individ och samhälle – det rådde det enighet om. I den tidigmoderna samhällsuppfattningen var egennyttan och dess motsats allmännyttan en fråga av stor betydelse. Det egennyttiga handlandet var ett ständigt hot mot en hierarkisk samhällsordning med givna positioner. Under stormaktstiden var motsatsparet allmännytta – egennyttan ett i politisk, didaktisk, moralfilosofisk och vittor litteratur återkommande tema.³⁸ Att se till sig själv i stället för till det allmänna bästa stod i strid med ett dygdigt

leverne och att låta det egna handlandet styras av girighet och andra affektstyrda och oförnuftiga odygder var "afguder". I den femte strofen ges den samhälleliga och sociala motiveringen en teologisk fördjupning. Men i de följande stroferna kommer de alarmerande tendenserna i tiden att framställas utan annan teologisk inramning än den avslutande parallellen till förfallets Babel (strof 8).

Vad som turneras i strof 6–10 kan ses som olika för samhället vådliga följder av egennyttans makt. Att egennyttan är dygdens motsats, som Rudbeckius lärde, framgår tydligt i detta parti av psalmen.³⁹ I strof sex och sju ges det särskilt utrymme åt de olika synliga uttrycken för den högfärd som hotar den av Gud inrättade hierarkiska samhällsordningen, den ståndsanpassade konsumtionen sätts ur spel när egennyttan, fåfängan och girigheten ges fritt spelrum. En hel strof (7) ägnas det särskilt synbara tecknet på att en kristid är för handen och att än värre tider kan vara att vänta: här gisslas både manlig och kvinnlig egenkärlek och flärdfullhet, och peruken ges en särskild plats – "En man nu drager qwinno håår" – liksom den ständsoverskridande fåfängan: "Een qwinna i främmande dräkt hon går,/ Ehwad thet månne kosta".

I de avslutande stroferna i detta parti (8–10) beskrivs vad odygden kan leda till. Det bibliska exemplet är en illustrativ varning (8) och stroferna 9–10 demonstrerar hur den affektstyrda och egennyttiga livsföringen depraverar folket ända ner på hushållsnivå, samhällets minsta men viktigaste cell: till och med barnen är anfäktade (strof 9).

Katalogen över högfärdens yttringar och följder är en moralisk-didaktisk spegel och det samhälleliga syndafallets konsekvenser givna enligt botpsalmens logik – det är verkansperspektivet som avslutar psalmen.

11. Krijg, blodz uthgiutelse och mord,
Och hunger widh så mång mans bord,
Och pestilens regerar:
Wår synd hon haar thet wål förtient:
Bekännom thet nu tijdt och seent,
Ja, om thet wore mera.

12. Ty giörom bättring, nu är tijd,
Förr'n yxen fäller träet nidh,
Try stoor rijs är förhanden,
Krijg, pestilentz och hunger medh:
År thet ej nogh, betrachta thet,
Uthi wårt faderslande?

13. Man troor thet ej, alt är föracht,
Gudz trugh och hoot gifs ingen macht,
Och ingom går til hiertat.
O! tu fördömde Sodome,
Står tu ej til at hielpa meer?
Ach whad för synd och smärta!

14. Sij, Niniwe then stora stadh
Han giorde boot som Jonas bad,
The een predikan hörde.
Men oss predikas åhr från åhr,
Gudh ingen bättring af oss får:
Ach synd tu tunga börda!

Bekännelse och bättring är de steg som måste tas för att folket ska finna nåd inför den Allsmäktige som de genom sin olydnad vredgat. Uppmaningarna intensifieras med hjälp av de riktade frågorna, som är av den typ som saknar svar (interrogatio). De gammaltestamentliga orterna (strof 13 och 14) bildar ett motsatspar. Det förtappade och fördömda "Sodome" ställs mot det botfärdiga "Niniwe". Men det inhemska folkets ohörsamhet inger oro och det leder över till den avslutande bönen som riktas från ett trots allt ångerfullt folk till den näderike Guden.

15. O Gudh! wij bedie alle slätt,
Låt oss doch niuta barna rätt,
Tin nåde oss bewisa:
Tin grymma wrede från oss wänd:
Tag bort thet straff wij haa förtient.
Ewinnerlig wij tigh prise.

Med den stadfästa psalmboken av år 1695, som med sina 250 upplagor och 1,5 miljoner tryckta exemplar kom att bli "folkboken framför andra" under 1700-talet, skulle texter av detta samtidspolemiska slag kvarstå som ett ideologiskt instrument för socialisering och disciplinering också i en tid då Voltaire kunde proklamera överflödslagarnas ineffektivitet och modets förmåga att i alla tider finna fler uttryck än lagarna hann och kunde förbjuda.

HÅKAN MØLLER

Hakan.Moller@teol.uu.se

Håkan Möller, TD, FD, docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet och i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. Bland tidigare publicerade verk kan nämnas *Den wallinska psalmen* (1997), *Den wallinska dikten. Från informatorsåren till Dödens ängel* (2000) samt redaktörskapt för den i Svenska Akademiens klassiker-serie utgivna *Den gamla psalmboken. Ett urval ur 1695, 1819 och 1937 års psalmböcker* (2001). Sedan ett par år arbetar han med ett forskningsprojekt om 1695 års psalmbok finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

Adresse: Geijersgatan 42 A, SE-752 26 Uppsala.

Noter:

- 1 *Jesper Swedbergs Lefwernes Beskrifning*, utg. av Gunnar Wetterberg, I Text, (Skrifter utg. av Vetenskaps-societeten i Lund), Lund 1941, s. 405.
- 2 Ibid.
- 3 Citerat efter Axel Friberg, *Den svenske Herkules. Studier i Stiernhielms diktning*, (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 61:1), Stockholm 1945, s. 188.
- 4 Swedberg, *Lefwernes Beskrifning*, s. 531.

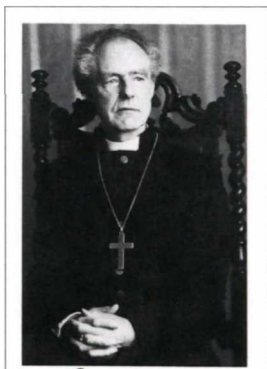
- 5 Citerat efter E. N. Tigerstedt, "Jesper Svedberg som satiriker", *Nordisk tidskrift* N. S. (24) 1948: 7–8, s. 395 (hela artikeln s. 392–398).
- 6 Se a. a., s. 394 ff.
- 7 Se Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, (diss. Uppsala) Stockholm 1989, s. 212 f.
- 8 Kritiken av överflödet på riksdagarna 1664 och 1668, och citatet av lantmarskalken Johan Gyllenstierna, se Leif Runefelt, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History, 34), diss. Stockholm 2001, s. 174 f.
- 9 Se Sven Göransson, *De svenska studieresorna och den religiösa kontrollen från reformationstiden till frihetstiden*, (Skrifter utg. Av Svenska kyrkohistoriska föreningen 2 N. F. 3.), Uppsala 1951, s. 68 ff.
- 10 A. a., s. 75 och s. 121 f.
- 11 A. a., s. 123.
- 12 Om "recognizability" se Alan Hunt, *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Law*, London 1996, s. 108 f. och i Hunts efterföljd Runefelt, 2001, "igenkännbarhet", s. 157 f.
- 13 Jesper Swedberg, *Gudelige Döds Tanckar, Them en Christen alltid, helst i thessa Dödeliga Krigs- och Pestilens Tider, bör hafwa. Skrifne och utgivne af [...]*, Skara 1711, Cap VII. Högfärd i all stånd, § 5.
- 14 Se Friberg, s. 187 f.
- 15 Lorenzo Magalotti, *Sverige under år 1674*, Stockholm (1912) 1986, s. 11.
- 16 Christopher J. Berry, *The idea of luxury. A conceptual and historical investigation*, Cambridge 1994, s. 63.
- 17 Berry, s. 68.
- 18 Berry, s. 64 ff.
- 19 Se Aileen Ribeiro, *Dress and Morality*, London 1986, s. 19 et passim.

- 20 A. a., s. 26.
- 21 Swedberg, *Lefwernes-Beskrifning*, s. 98.
- 22 Se Ribeiro, s. 27 f; Berry, s. 89 ff. samt Simone de Beauvoir, *Det andra könet*, övers. Adam Inczédys-Sombos & Åsa Moberg, i samarb. med Eva Gothlin, (1949) Stockholm 2006, s. 133, 222, 235.
- 23 Uppsala universitetsbibliotek, UUB: Nordin 971.
- 24 Citerat efter C. Eichhorn, *Svenska studier. Strödda bidrag till fäderneslandets odlings- litteratur- och konst-historia*, Stockholm 1869, s. 47 f.
- 25 Beträffande det ökande inslaget av klädlyxkritik i andaktslitteraturen, se David Lindquist, *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet, med särskild hänsyn till bön-, tröste- och nattvardsböcker*, diss. Uppsala 1939, s. 210 f. och om de kungliga förordningarna se Runefelt, kap. 6. Exempel på lyxkritik i vittra samtidsalster, se Englund, kap. 12.
- 26 För England, se särskilt N. B. Harte, "State Control of Dress and Social Change in Pre-Industrial England", *Trade, Government and Economy in Pre-Industrial England. Essays presented to J. B. Fischer*, Ed. By D. C. Coleman and A. H. John, London 1976, s. 132–165; samt Runefelt, s. 156 ff och där anförd litteratur.
- 27 Se Berry, s. 101.
- 28 Se Leif Runefelt, "Från yppighetens nytta till dygdens försvar – den frihetstida debatten om lyx", *Historisk tidskrift* 2004:2, s. 203–224.
- 29 Se Englund, kap. 12, Runefelt, 2001 samt dens. 2004. Om överflödsförordningarnas påverkan på begravningsriternas förändring, se Ann-Sofie Arvidsson, *Makten och döden. Stat och kyrka möter svenska efterlevande under ett långt 1700-tal*, (diss. Stockholm) Göteborg/Stockholm 2007, s. 142–168.
- 30 Se Bill Widén, "Predikstolen som massmedium", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1993, s. 121–129.
- 31 Se Eichhorn, s. 45 f och Bengt Wahlström, *Studier över tillkomsten av 1695 års psalmbok*, (diss.) Uppsala 1951, s. 143 f. och där anförd litteratur.
- 32 Se Bill Widén, "Böndagsplakaten och opinionsbildningen under Gustav II Adolfs tid", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1987, s. 17 f. (hela uppsatsen s. 17–22) samt Widén, 1993.
- 33 Jfr Widén, 1993, s. 124.
- 34 Se Widén, 1987.
- 35 Se Friedrich Blume, *Die Evangelische Kirchenmusik*, (Handbuch der Musikwissenschaft, 4), Potsdam 1931 och A. Mayer-Hirzberger, "Das Kirchenlied als politisches Argument", *ÖZG* 2003:1.
- 36 Brev fr. H. Spegel t. J. Swedberg, citerat i H. Lundström, *Kyrkohistorisk årsskrift* (4) 1903.
- 37 Jfr Nils Ekedahl, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst*, (Studia Rhetorica Upsaliensia 2), passim.
- 38 Runefelt, 2001, s. 65.
- 39 A. a., s. 66.

af Margrét Eggertsdóttir

Lys over land

SIGURBJÖRN EINARSSON 30. juni 1911–28. august 2008,
Islands biskop 1959–1981

Man kan godt påstå at ingen enkelt person har haft større indflydelse på den islandske folkekirke og kristendommen i Island i det tyvende århundrede end Sigurbjörn Einarsson. Og alligevel nåede hans indflydelse langt ud over kirken, han var en person der satte præg på hele sin samtid.

Allerede som ung mand var han en omstridt person, som både havde en stor flok meningsfæller som beundrede ham, men også modstandere, der efter som tiden gik af naturlige grunde blev mindre påfaldende. Sigurbjörn havde stærke meninger, han var en glødende idealist og fremragende prædikant. Hans beherskelse af sproget var noget særligt, det var hans nådegave at tale på den måde at alle lyttede og gerne huskede ikke bare hvad han sagde, men også måden han sagde det på. Det var en speciel erfaring at lære ham personligt at kende fordi man fik på fornemmelsen at han havde set en, lagt mærke til en. Hans håndtryk var noget man vil huske, varmt og fast.

Han blev født i den sydøstlige del af Island, som ældste søn af et ungt landmandspar. Sin mor mistede han som barn ved en brand på gården hvor det lykkedes hende at redde sine to små drenge, men selv døde af brandsår kort efter. 15 år gammel tog Sigurbjörn til Reykjavik for at komme på gymnasiet. Efter en temmelig turbulent periode afsluttede han studentereksamen og besluttede sig for at læse teologi. Han startede på det nylyt grundede Islands universitet, men var ikke tilfreds med den undervisning det teologiske fakultet kunne byde på og besluttede sig for at tage til Sverige. I Uppsala fik han sin teologiske uddannelse og på den måde en anderledes baggrund end de fleste af hans samtidige som enten blev uddannet i Island eller København. Det betød i virkeligheden konfrontation med den teologi som praktiseredes på det tidspunkt i Island og en større synsvinkel. Derudover venskab med svenske teologer og andre svenske venner som han holdt kontakt med hele sit liv. Han afsluttede dog også eksamen i teologi fra Islands universitet i 1938. Senere fortsatte han sine teologiske studier i Uppsala, Cambridge og Basel, hvor han gik til forelæsninger hos den berømte teolog Karl Barth. Da han kom tilbage fra Uppsala blev han præst ude på landet, siden præst ved Hallgrímskirkja i Reykjavik hvorefter han blev ansat på det teologiske fakultet og i 1949 professor i teologi ved Islands universitet. Den stilling beholdt han indtil 1959 da han blev valgt til biskop over Island.

Sigurbjörn var tidligt politisk engageret som man bl.a. kan se af hans bog *Kirkja Krists í ríki Hitlers* (*Kristi kirke i Hitlers rige*) der udkom 1940, hvor han advarer mod nazismen og argumenterer for at den er uforenelig med kristendommen. Kaj Munks prædikener oversatte han til islandsk. Der behøves ikke stor fantasi for at gætte på hvordan det ville være gået ham, hvis Island var blevet besat af Tyskland og ikke England i 1940. Jeg vil også nævne bogen *Draumar landsins* (*Landets drømme*), hvor han bl.a. tager stilling i kampen for Islands selvstændighed og forholdet til USA. Han var nationalist, modstander af Nato og den amerikanske politiske og kulturelle indflydelse i Island under og efter krigen. Essayene

i denne bog er dog ikke udelukkende politiske, nogle er smukke og poetiske beskrivelser af rejser i Island, oplevelser af den islandske natur og landskab, ofte med henvisninger til islandsk digtning, gammel og ny.

Sigurbjörns indsats kan mærkes på mange og forskellige måder, men to institutioner ville nok ikke være hvad de er nu uden ham. Den ene er det gamle bispesæde Skálholt og den anden er kirken i Reykjavík der opkaldtes efter Islands største salmedigter, Hallgrímur Pétursson; Hallgrímskirkja hvor han var præst i en periode og hvis nye bygning han kæmpede hårdt for. Den kristendom Sigurbjörn forkyndte og præsenterede var selvfølgelig præget af den teologiske uddannelse han havde skaffet sig hjemme og i udlandet, men ikke desto mindre baseret på den religiøse baggrund han fik som barn i familien hvor han voksede op. Han påstod selv at det var den kristendom som det islandske folk havde bygget hele sin tilværelse på generation efter generation. Det viste sig bl.a. i hvor meget han holdt af salmedigteren Hallgrímur Pétursson (1614–1674) som han citerede ved enhver lejlighed, ikke mindst i sine prædikener.

Skálholt der havde været bispesæde, domkirke og skole helt fra 1056 til 1801, da Island blev ét bispedømme med en biskop i Reykjavík, var efterhånden på grund af forsømmelse kommet i dårlig stand. Sigurbjörn havde den vision at stedet skulle rehabiliteres og nåede at overbevise andre og skaffe finansiell støtte, først til en arkæologisk undersøgelse og senere til bygningen af en ny kirke, der blev indviet i 1956.

Som biskop lykkedes det ham at forene kirken og blive en leder som både var elsket og respekteret. Han nåede at bruge det nye medium, fjernsynet, til at få personlig kontakt til hele befolkningen med sin årlige juleprædiken, da man begyndte på at holde direkte transmitterede gudstjenester juleaften. Af de bøger han skrev, kan nævnes en om verdens religioner, en kommentar til Johannes' Åbenbaring og en der handler om Albert Schweitzers livshistorie.

I sit privatliv var Sigurbjörn velsignet med en enestående hustru, Magnea Þorkelsdóttir, en meget kærlig, intelligent og kunstnerisk begavet kvinde og en uvurderlig del af hans liv. De var kun 15 år gamle da de lærte hinanden at kende og levede sammen i ægteskab indtil hendes død i 2006. Sammen fik de 8 børn, 2 døtre og 6 sønner. Familien består nu af en stor flok børn, svigerbørn, børnebørn og oldebørn.

Som før nævnt var Sigurbjörn Einarsson en uforglemmelig taler således at ingen var i tvivl om hans digteriske evne. Da han gik på

gymnasiet havde han fået et par digte på tryk i et skoleblad men det var først i 1972, da han sammen med kirkens salmeudvalg arbejdede på en revision af den islandske salmebog, at han begyndte at oversætte og skrive salmer. Hans salmer er efterhånden blevet mange og tæller omkring 50 i den nuværende islandske salmebog. Sigurbjörns indsats som salmedigter var ikke mindst den at bruge den gamle kristne salmetradition til sproglig fornyelse indenfor islandske salmedigtning, bl.a. ved at oversætte både gamle og nye salmer.

Sigurbjörn Einarsson blev 97 år gammel og beholdt sin fysiske og åndelige styrke til det sidste. Jeg mindes ham ved tre anledninger fra hans seneste år. Den første er skoleafslutning i Reykjavíks (ældste) gymnasium hvor han som en af de få tilbageværende repræsenterede 75-års jubilæarerne. Denne tynde mand, endnu let til bens, blev støttet op på scenen, hvor han holdt en glimrende tale der både fik de nybagte studenter og hele forsamlingen til at lytte opmærksomt og grine højt. Den anden da han af Islands kulturminister blev tildelt prisen som er tilegnet nationaldigteren Jonas Hallgrímsson og uddeles til en person der ved sin brug af det islandske sprog har fremmet og fornyet det. Den tredje da han på en smuk og højtidelig måde viede et af sine mange børnebørn i ægteskab, kun et par måneder inden han døde.

I en af Sigurbjörns salmer udtrykker han ønsket om at i følgeskabet med Kristus vil hånden blive varm, tanken klar (oplyst) og tungen/sproget ny/nyt (*Í þinni fylgd verði höndin hlý, hugurinn bjartur og tungan ný*). Jeg synes at han selv på en særlig måde fik denne bøn opfyldt og at man næsten ikke kan finde en bedre beskrivelse af ham selv. I et interview lavet af teologistuderende for et par år siden blev Sigurbjörn spurgt hvad han selv syntes var det vigtigste i hans forkyndelse. Han henviste til den artikel som han skrev da han blev biskop (hans hyrdebrev) som han kaldte *Lys over land*. Det er efter min mening en passende overskrift over hans liv.

Anmeldelse
af Peter E. Nissen

Liedkomposition in Konfessionskonflikt

Elke Liebig, Johann Georg Ebeling und Paul Gerhardt: Liedkomposition im Konfessionskonflikt – Die Geistliche Andachten Berlin 1666/67 (Europäische Hochschulschriften, Bd. 253). Peter Lang, 2008. 387s. € 56.

På tysk er der for nylig udgivet en doktorafhandling i hymnologi med udgangspunkt i musikvidenskab (Universität Lüneburg). Selvom emnet er knyttet til tysk musik- og kirkehistorie er der en forbindelse til nordisk hymnologi. Jeg mødte første gang Elke Liebig (EL) på Nordisk Koralseminarium i Lund i 2006. Her fik jeg indtryk af en seriøst arbejdende dame. Det må også siges at være tilfældet med denne afhandling. Hendes afhandling falder indenfor det musikanalytiske område i hymnologien, og den byder på nogle spændende metodiske perspektiver.

Afhandlingen er en undersøgelse af kantoren Johann Georg Ebelings vigtigste værk, salmesamlingen *Geistliche Andachten* til tekster af Paul Gerhardt fra rene 1666-67. Ebeling var kantor i Skt. Nicolai Kirche i Berlin i de samme år hvor Gerhardt var præst ved kirken. Samlingen bliver analyseret ud fra sin placering i samtidens musikkultur, bl.a. i lyset af tidens konfessionskonflikt mellem lutheranere og reformerte, som Gerhardt blev en del af. Gerhardt mistede sin stilling som præst ved kirken, fordi han ikke ville tilslutte sig et dekret fra den reformerte fyrste omkring en ny nadverteologi. Ebelings koraler bliver stort set ikke benyttet i Norden i dag, men i *Koralbog til Den danske Salmebog 2003* har salmen *Helligånd, de frommes glæde* fået tilføjet melodi af Ebeling, som oprindeligt blev skrevet til Gerhardts salme *Wie der Hirsch im grossen Drsten*. EL har efter god tysk praksis en meget logisk og systematisk inddeling af afhandlingen: efter introduktionen i kap. 1 følger et kapitel med en indføring i luthersk åndelige salmesang i det 17. rhundrede samt i konfessionsstriden i Berlin i 1660'erne. Dernæst fr vi en biografisk gennemgang af henholdsvis Gerhardt og Ebeling i kap. 3. Der gøres forståeligt nok mest ud af Ebelings biografi. Gerhardt er der allerede skrevet meget om. Ebeling fik en betydelig akademisk uddannelse, som gjorde ham duelig til at knytte intellektuel refleksion til musikergerningen. Kap. 4 og 5 er metodisk set de mest interessante kapitler hvor samlingen analyseres i en tværfaglig kontekst mellem musikvidenskab og teologi. Afhandlingen afsluttes med en konklusion og nogle tillæg (Ebelings værkfortegnelse m.m.). Vi føres stringent

og logisk ind i de åndelige sange, og den røde tråd holdes fint undervejs. Der er tydeligvis arbejdet grundigt med både analyse og fremstilling, og det er en fornøjelse at læse. Af samme grund egner afhandlingen sig som opslagsbog. Man kan fint læse afsnittene uafhængigt af hinanden, da de fremstår klart hver for sig. Dette skyldes også den fine opsætning fra forlagets side.

Iflg. Ebeling ville Gerhardt med samlingen skabe en musikalsk teologi (s.105f.). Dette interessante faktum får EL til at afdække det, hun betegner Ebelings musikteologi (s.128ff.). For at gøre dette trækker hun på forskellige tilgange. Hun inddrager samtidige teologiske og øvrige lærde betragtninger over kirkemusik (fx Hector Mithobius' *Psalmodia christiana*, 1665), og hun påviser ud fra Ebelings forord, hvordan han har været præget af sin tids teologi og verdensbillede, men også tager selvstændige initiativer i lyset af den verserende konfessionsstrid. Denne musikteologi/teologiske musikæstetik får så EL til at spørge i indledningen til kap. 5, hvordan Ebeling omsætter sit program i komposition. Hun besvarer spørgsmålet ved i sin analyse at tage udgangspunkt i en afdækning af værkets musikalske stil og derpå sætte det i relation til tekst samt den etablerede musikalske tradition. Den stilistiske analyse knyttes på traditionelle parametre så som taktart, rytme, tempo, melodiske bevægelser, harmonik, instrumentation/satsstruktur m.m. De peger alle på at Ebeling både knytter sig til traditionen og bevæger sig frem i moderne retning mod pietismens musikalske udtryk. Denne stilkarakteristik af *Geistliche Andachten* sættes i relation til andre samtidige komponisters tilsvarende arbejder, hvorved Ebeling placeres i en større musikhistorisk sammenhæng og periode. Dette er i et musikvidenskabeligt perspektiv typisk stilhistorisk arbejde. I forhold til Gerhardts tekst påviser EL hvordan Ebeling på fornem vis formår at skabe musikalske satser som passer til digtenes metrum. Hun ser på taktforskydninger, pauser og melismer og fortolker det i lyset af samtidens retoriske affekt- og figurlære. I forhold til traditionen diskuterer EL hvorfra Ebeling var præget og inspireret, fx af Johann Crüger og Heinrich Schütz. Samtidig påviser EL hvordan Ebeling selv har bidraget med beherskede moderne stilistiske udtryk, som tilføjede noget nyt til traditionen. I

konklusionen knytter hun Ebelings og Gerhardts ærinde sammen. Samlingen fremstår som et samlet hele, og musikken til *Geistliche Andachten* understøtter og forsvare Gerhardts teologi. Dette fremgår netop tydeligt i lyset af placeringen af musikken i samtidens musikhistoriske kontekst; dvs. måden hvorpå Ebeling bearbejder den musikalske stil til Gerhardts tekster og teologi.

Hymnologi er som bekendt en tværfaglig forskningsdisciplin, og det kan ofte være en stor udfordring at forene de forskellige faglige tilgange til et samlet hele. Det er lykkedes på forbilledlig vis i denne afhandling, og det er inspirerende at blive mindet om, at på den ene side er kirkemusik ikke en isoleret genre i forhold til musiklivet udenfor, og på den anden side må tidens musikalske materiale bearbejdes og knyttes til de kirkelige tekster, hvis den skal opfylde sin funktion som kirkemusik. Det interessante er netop hvordan det gøres i lyset af samtidens musikalske praksis og udvikling. Her kunne forfatteren have inddraget flere kulturhistoriske aspekter i sin perspektivering til samtidens kirke- og musikhistorie, men det gøres delvist i den biografiske fremstilling. Mangel på egnede kilder har sandsynligvis også spillet en rolle. En sådan afdækning bliver et meget interessant kirkehistorisk bidrag i tværfaglig forstand, fordi musikken jo på godt og ondt afspejler tiden hvori den skabes – og det uafhængigt af om den blev komponeret indenfor eller udenfor kirken.

Bag tidsskriftet

Redaktørens referencegruppe

Lektor, dr. phil. Steffen Arndal (litteratur)	Campusvej 55, DK-5230 Odense M.	(+45) 65 50 32 18	arndal@litcul.sdu.dk
Provst, adj. professor ph.d. Peter Balslev-Clausen (KU)	Ahlmanns Allé 14, DK-2900 Hellerup	(+45) 39 62 79 27	pbc@teol.ku.dk
Rektor Ole Brinth (musik)	Lysestøbervej 7, DK-6070 Christiansfeld	(+45) 40 42 82 79	jorb@km.dk
Domorganist Birgitte Ebert (musik)	Hømvej 4, Høm, DK-6760 Ribe	(+45) 75 42 06 19	beb@km.dk
Rektor Eberhard Harbsmeier (sekretariat)	Kirkeallé 2, DK-6240 Løgumkloster	(+45) 74 74 55 99	ebh@km.dk
Lektor, stiftskonsulent Jørgen Kjærgaard (teologi)	Vestervig Kirkemusikskole Skindbjerg Høje 1, DK-7770 Vestervig	(+45) 97 94 16 85	jkj@km.dk
Dr. theol. h. c. Jens Lyster (teologi)	Drosselvænget 8, DK-6310 Broager	(+45) 35 11 41 07	jenslyster@gmail.com
Professor em., dr. theol. Kirsten Nielsen (AU)	Vågøgade 5, DK-8200 Århus N.	(+45) 89 42 22 53	kn@teol.au.dk KirstenN@post.tele.dk
Docent, fil. dr. Inger Selander (litteratur)	Runslingen 18 B, SE-224 77 Lund	(+46) 46-151729	inger.selander@litt.lu.se

Nordisk referencegruppe

MuL, teol. dr. Anna Maria Böckerman (FI)	Norra Heikelvägen 21 B, FI-027 00 Grankulla	(+358) 41 501 6016	abockerm@abo.fi
Teol. dr. Anna Jönsson Evertsson (SE)	Floravägen 31, SE-291 43 Kristianstad	(+46) 044-76967	Anna.Evertsson@tele2.se
Fagkonsulent, koncertorganist David Scott Hamnes (NO)	Liturgisk senter, Erkebispgården, NO-7013 Trondheim	(+47) 91 33 30 608	david.scott.hamnes@kirken.no
Professor, teol. dr. Einar Sigurbjörnsson (IS)	Nestaberg 8, IS-111 Reykjavik	(+354) 45 68 211	eisig@hi.is
Professor, dr. Erkki Tuppurainen (FI)	Retkeilijäntie 14 C 1, FI-702 00 Kuopio	(+358) 40 529 1370	erkki.tuppurainen@fimnet.fi

Salmehistorisk Selskabs bestyrelse

Lektor, dr. phil. Steffen Arndal	Campusvej 55, DK-5230 Odense M.	(+45) 65 50 32 18	arndal@litcul.sdu.dk
Provst, adj. professor, ph. d. Peter Balslev-Clausen, fmd.	Ahlmanns Allé 14, DK-2900 Hellerup	(+45) 39 62 79 27	pbc@teol.ku.dk
Rektor Eberhard Harbsmeier, Hymnologis sekretariat	Kirkeallé 2, DK-6240 Løgumkloster	(+45) 74 74 55 99	ebh@km.dk
Lektor, afdelingsleder Carsten Selch Jensen	Afdeling for Kirkehistorie, Københavns Universitet, Hækkehusvej 2, DK-5250 Odense SV.	(+45) 35 32 37 81	csj@teol.ku.dk
Forretningsfører, merkonom Vagner Lund	Caroline Amalievej 27, DK-2800 Lyngby	(+45) 45 88 48 65	vlu@teol.ku.dk
Dr. theol. h.c. Jens Lyster, næstformand	Drosselvænget 8, DK-6310 Broager	(+45) 35 11 41 07	jenslyster@gmail.com
Pastor em., cand. theol. Ove Paulsen, redaktør af Hymnologi.	Hoffmannsvej 20, 3. tv. DK-8220 Brabrand	(+45) 26 21 19 43	paulsenove@gmail.com
Professor em., teol. dr. & fil. dr. Sven-Åke Selander, fmd. for NORDHYMN	Västra Häggviksvägen 17, SE-236 32 Höllviken	(+46) 40 453577	sven-ake.selander@teol.lu.se

Styringsgruppen for Nordisk Institut for Hymnologi (NORDHYMN)

Professor em., teol. dr. & fil. dr. Karl-Johan Hansson	Krubbvägen 1 E 10, FI-652 30 Vasa	(+358) 6 321 6421	khansson@abo.fi
Professor, dr. theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen	Egernvej 43, DK-2000 Frederiksberg C	(+45) 38 34 99 72	skp@teol.ku.dk
Sekretær: Vagner Lund	Det teologiske Fakultet, Købmagergade 44-46, DK-1150 København K	(+45) 35 32 36 23	vlu@teol.ku.dk
Professor, fil. dr. & teol. dr. Pétur Pétursson	Hjardarhaga 11, IS-107 Reykjavík	(+354) 562 9009	petp@hi.is
Professor em., teol.dr. fil. dr. Sven-Åke Selander, fmd.	V. Häggviksvägen 17, SE-236 32 Höllviken	(+46) 40 453577	sven-ake.selander@teol.lu.se
Førsteamanuensis, cand. mus & cand. phil. Sigvald Tveit	Postboks 1017, NO-0315 Oslo	(+47) 92 04 24 72	sigvald.tveit@imv.uio.no

Indholdet

i dette nummer

<i>Pekka Kivekäs: Vinterkriget och det utvalda folket</i>	93
<i>Reijo Pajamo: Finskspråkiga psalmböcker</i>	101
<i>Suvi-Päivi Koski: Zur Rezeption des Freylinghausenschen Gesangsbuches in Schweden, in Finnland und in Estland des frühen 18. Jahrhunderts</i>	107
<i>Håkon Möller: Jesper Swedberg och fåfängen</i>	122
<i>Margrét Eggertsdóttir: Lys over land</i>	133
<i>ANMELDELSE af Peter E. Nissen: Liedkomposition in Konfessionskonflikt</i>	135
<i>Bag tidsskriftet</i>	137

DEADLINE FOR NÆSTE NUMMER:

15. NOVEMBER 2009